

ÇAĞATAYCADA YARDIMCI CÜMLELER

JÁNOS ECKMANN

Yardımcı cümle baş cümlelerin cümle şekline sokulan bir bölüğünden başka bir şey değildir. Ne kadar cümle bölümü varsa, yardımcı cümlelerin de o kadar çeşidi vardır: özne cümlesi, yüklem cümlesi, nesne cümlesi, muhtelif tümleş cümleleri ve vasıflama cümlesi gibi. Yardımcı cümle ekseriyetle baş cümleye bir bağlayıcı ile bağlanır, fakat bazen bağlayıcısız da olabilir. Yüklemi, baş cümlelerin yüklemi gibi, ya bir çekimli fiil şekli veya bir isimdir. İsim-fiil veya zarf-fiiller ile kurulan terkipler yardımcı cümle sayılmazlar, bunlar sadece baş cümlelerin tamamlayıcı kısımlarıdır.

Elimizdeki en eski türkçe metinlerde şart cümlesi dışında yardımcı cümle yoktur. Fakat bilhassa uygurca devrinden itibaren bazı Hind-Avrupa dillerinden yapılan tercümelemler, türkçede de yardımcı cümlelerin türemesine yol açmıştır. İslâmiyetin kabulünden sonra teşekkül eden Orta Asya Türk yazı dilinin sentaksı üzerinde bilhassa farsçanın çok kuvvetli tesiri olmuş, ve bu dilde kullanılan yardımcı cümle tipleri, olduğu gibi, türkçede de taklit edilmiştir. Bu gelişmenin son merhalesini temsil eden Çağatay yazı dilinde artık farsçanın hemen hemen bütün yardımcı cümle çeşitleri mevcuttur. Bununla beraber, çağataycada yardımcı cümleler yanında, çok defa onlarla karışarak, isim-fiil ve zarf-fiiller ile kurulan terkipler de her zaman serbestçe kullanılmıştır ki, bu, Çağatay sentaksının millî hüviyetini kaybetmesine mâni olmuştur.

Yardımcı cümlelerin gelişmesinde şu merhaleler vardır:

1. En eski metinlerden itibaren şart cümlesi.
2. Uygurca devrinden itibaren, soru zamirlerinin ekseriyetle şart cümlesi başına getirilmesiyle yapılan ilgileme cümlesi, daha az miktarda başka yardımcı cümleler.
3. İslâmiyetin kabulünden sonra, bunlara ilâveten, farsça bağlayıcılarla yapılan yardımcı cümleler.¹

¹ Daha fazla malûmat için bakınız: MECDUT MANSUROĞLU, *Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları*: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (1955), 59-71.

Bu etüdümüzde, çağataycada en çok rastlanan yardımcı cümle tipleriyle meşgul oluyoruz. Yazımız, ileride türkçenin tarihî sentaksı üzerinde araştırmalar yapacaklara bir az malzeme vermek düşüncesiyle kaleme alınmıştır.

KISALTMALAR

- Atai A. Samoyloviç, *Materialı po sredneaziatsko-tureckoy literature IV. Çagatayskiy poët XV veka Atai: Zapiski Kollegii Vostokovedov II* (1927), 257-274.
- B Annette S. Beveridge, *The Bábar-Náma*, London 1905 (Gibb Memorial Series I).
- B İlm. N. Ilinski, *Baber-Nameh*, Kazan 1857.
- B Ris. Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Risale-i Validiye*" tercümesi : Millî Tetebbular Mecmuası I (1331) [=1915], 113-124 (Babur'un bir eserinin neşri).
- Bayk. Div. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul 1946 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından).
- Bayk. Ris. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından).
- Brockelmann OTG Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- BŞ I, II Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Babur Şah*"ın şiirleri : Millî Tetebbular Mecmuası I (1331) [=1915], 235-256, 464-480, II, 307-336.
- BV Nevai, *Bedayi'ü 'l-vasat*, İstanbul Ayasofya Ktp. No. 3980, ist. Herat 957 (= 1550). Bk. Agâh Sırrı Levend, *Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (1958), 171 v. d.

- Emiri Div. Emiri, *Divan*, İstanbul Üniversitesi Ktp. No. T 5452, 361b-413b, ist. 1232 (= 1816/17). Levend 147 v. dd.
- FK Nevai, *Fevaidü 'l-kiber*, İstanbul Üniversitesi Ktp. No. T 1565, ist. 947 (= 1540/41). Levend 173.
- FK Sak. Nevai, *Sakiname*, aynı yazma, 212a-229b.
- G Div. Gedai, *Divan*, Paris Bibliothèque Nationale, Blochet No. 981, 96b-161b.
- GS Nur. Nevai, *Garaibü 's-sıgar*, Nuruosmaniye Ktp. No. 3881. Levend 167.
- H Hâmidi, *Yusuf u Zeliha*, Topkapı, Revan Ktp. No. 838, ist. 922 (= 1516). Bk. Halide Dolu, *Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış çağatayca manzum bir Yusuf hikâyesi: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi V (1954), 51-58.*
- İsk. Nevai, *Sedd-i İskenderî*, İstanbul Ayasofya Ktp. No. 3854, 195b-272a. Levend 191 v.d.
- Küll. Nevai, *Külliyat*, Süleymaniye Ktp. Fatih No. 4056. Bk. H. Ritter: *Oriens VIII (1955), 142 v.d., Levend 142 v. dd.*
- L Div. Lûtfi, *Divan*, Bursa Müze Ktp. E 113/156 (İ. H. Ertaylan tarafından hazırlanmış, fakat yayımlanmamış olan tıpkıbasımdan faydalandık).
- L GN Lûtfi, *Gül u Nevruz*, London British Museum Add. 7914, 50-114. var. (Rieu, *Cat. Turk. Mss. 284. s.*).
- LN Hucendi, *Letafetname*, aynı yazma, 142-157. var. (Rieu, 287. s.).
- Mahb. Ahmed Vefik Paşa, Nevai, *Mahbubü'l-kulûb*, İstanbul 1289 (= 1872).
- Mec. Nevai, *Mecalisü'n-nefais*, İstanbul Üniversitesi Ktp. No. T. 841, ist. 942 (= 1535/36). Levend 202.
- Muh. Lûg. Ahmed Cevdet, *Muhakemetü'l-lûgateyn, müellifi Mir Ali Şir Nevai*, İstanbul 1315 (= 1899) (Kütüphane-i İkdâm 12).
- N Div. Nevai, *Divan*, Ankara Maarif Vekâleti Umumî Ktp. No. 1078, ist. 927 (= 1522/23).

- N Quatr. M. Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental* (Paris 1841) adlı eserde Nevai'nin şu eserleri: *Muhakemetü'l-lûgateyn* (1-39. s.) ve *Tarihü mülûki'l-Acem* (40-114. s.).
- Ok Yakini, *Ok yayning münazarası*, British Museum Add. 7914, 314-321. var. (Rieu, 290. s.).
- Sek. A Sekkâki'nin Ayasofya Ktp. 4757 numaralı yazmadaki (163-167. s.) gazelleri.
- Sek. Div. Sekkâki, *Divan*, British Museum Or. 2079 (Rieu, 284. s.).
- SS Parso Şamsiev, *Alişer Navoi, Hamsa, Sab'ai sayyor*, Taşkent 1956 (Nevai *Seb'a-i seyyare*'sinin tenkidli neşri).
- Şeyb. Vámb. H. Vámbéry, *Die Scheibaniade. Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*, Wien 1885.
- Şib. Div. Şibani, *Divan*, İstanbul Topkapı, Ahmed III Ktp. No. 2436.
- TN Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşşukname*, British Museum Add. 7914, 273-289. var. (Rieu, 289. s.).
- TŞ *Tefsir-i şerif* (çağatayca Kur'an tefsiri), Topkapı, Ahmed III Ktp. No. 16, 2 cilt, ist. 950 (= 1543/44).
- Ub. T Ubeydullah Han (Ubeydi), *Divan*, Topkapı, Enderrun Ktp. No. 2381, 21-41. var.
- Ub. Ü aynı eser, İstanbul Üniversite Ktp. T 1988, ist. 959 (= 1552).
- Üss-i lisan Mehmed Sadık, *Üss-i lisan-i türki*, İstanbul 1313 (= 1897).
- Z Şerefeddin Ali Yezdi *Zafername*'sinin çağatayca tercümesi, İstanbul Nuruosmaniye Ktp. No. 3268. Eser ve yazma hakkında bakınız: *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu I*, İstanbul 1943, 170. s. No. 88.

Özne cümlesi

1. Özne cümleleri (Subjektsatz, subject clause), baş cümleye bağlanışları bakımından, iki gruba ayırılır. Birinci grupta, bağlayıcı vazifesini gören *kim* ilgileme (aslında soru) zamiri özne, nesne, tümleş veya vasıflayıcı olabilir. Ancak *kim* tek başına nadiren görülür, ekseriyetle farsça *ki* bağlama edatiyle birlikte *kim ki* şeklinde kullanılır. Nesnelere için de aynı vazifeyi *ni ki(m)*, nadiren *olça* (farsça آنچه) görür. Mânayı umumileştirmek için bağlayıcının başına *her* zamiri getirilir: *her kim ki*, *her ni ki(m)* gibi; *her* bulunduğu takdirde, üçüncü unsura ihtiyaç hissedilmediği için, bağlayıcı çok defa *her kim*, *her ni*, veya *kim* yerine *qaysı*, *kimse*, *kişi* geçerek, *her qaysı*, *her kimse*, *her kişi* şeklini alır.

a) Bağlayıcı yardımcı cümlenin öznesidir: *kim seninğ yolunğda hor itti özin, boldı* 'azîz 'senin yolunda kendini hor eden aziz oldu' (Sek. Div. 3b: 2), 'azîm câhil irür, *kim özni dir dānā* 'kendine bilgili diyen çok cahildir' (Bayk. Div. 247: 5), *kim ki ustād-i qavm, şāgirdim* 'milletin üstadı öğrencimdir' (SS 172: 5), *kim ki körse anı, dīvāna durur* 'onu gören deli olur' (B Ris. 120: 9), 'izzat tapmas, *kim ki qanā*'atsız olur 'azla yetinmeyen saygı bulmaz' (Küll. 16a: 17), *kim ki hālünğnü körer, min tilbe hālın bilür; anğlağay Mecnūn ğammını, her kim ki baqsa dāğ üze* 'senin benini gören ben delinin halini bilir; yaraya bir göz atan herkes Mecnun'un üzüntüsünü anlayacak' (Bayk. Div. 147: 6-7), *sañga qul boldı, her kim boldı āzād* 'kölelikten kurtulan herkes senin kölen oldu' (TN 275b: 9), *bu idi, olça minde taptı vuqū* 'başına gelenler budur' (SS 118: 225), *her ni ki varaqta irdi marqūm, bolmuş bolğay oqurda ma'lūm* 'kâğıda yazılan her şey okunurken malūm olacak' (Nevai: Berezin, Chrest. 194: 12, Brockelmann OTG § 257 f), *her ni şah maqşūdı dur, darvişniñ mardūdı dur* 'şahın istediğini derviş istemez' (N Div. 4b: 4), *her qaysı parī şūratunğız* 'aksini kördi, dīvāna boluban iligin tişlep ötüp tür' 'peri yüzünüzün aksini gören herkes deli olup elini ısırp geçti' (L Div. 70: 7-8), *her kimse anı kördi, sağındı, ki yana dur ot içide hāşāk* 'onu gören herkes, ateşte çerçöp yandığını zannetti' (Küll. 523b: 11), *kilse yaqın, her kişi ister ta'am* 'yemek isteyen her kişi yakın gelsin' (H 39a: 17).

b) Bağlayıcı yardımcı cümlenin nesnesidir: *bar dur, olça dirler, çın* 'dedikleri hakikattir' (SS 121: 313), *her ni kim aytsam, andın artuq* 'bütün dediklerim ondan fazladır' (FK Sak. 218b: 2).

c) Bağlayıcı yardımcı cümlelerin tümlecidir: *kimge kim birdim köngül, vah duşman-ı cān dur maŋga* ‘kime gönül verdimse, vah can düşmanımdır’ (Bayk. Div. 213: 4).

d) Bağlayıcı yardımcı cümlelerin bölüklerinden birinin vasıflayıcısıdır: *vazn ara tiŋg dur, olça naqd almış* ‘ağırlıkta denktir, ne kadar nakit almışsa’ (SS 100: 54); iyelik vasıflayıcısı: *cānnı her kimniŋg ta-nıdın çikselər, nāçār öler* ‘vücudundan canı çekilen herkes çaresiz ölür’ (FK 56a : 8), *qaysınıŋg allıga kim qoydum baş, yağdı başımğa cefā-sındın taş* ‘önüne baş koyduğum (sevgili) cefasından başıma taş yağdırdı’ (FK Sak. 227b: 7), *her ni sūdı dur saŋga, ni kim ziyānı dur maŋga* ‘bana zararı olan her şeyin sana faydası var’ (BV 6a: 14).

e) Çok defa bağlayıcıya baş cümlede bir gösterme zamiriyle işaret edilir: *ol, ki bu tārīhni yazdı, revān qışsanı uşmundaq aytıp beyān* ‘bu tarihi yazan çabucak hikâyeyi işte bu şekilde anlattı’ (H 30a: 15), *zulfi sevdāsı kimniŋg başına tüştü bir kiçe, ol perişān boldı* ‘zülfinün sevdası kimin başına düştüyse bir gece, o perişan oldu’ (L Div. 31: 8-9), *alar, kim qıldılar maqşūd hāşıl, birip cān boldılar cānāŋga vāşıl* ‘isteklerini elde edenler can verip sevgililerine kavuştular’ (Lûtfi), *bu, ki min eylegüm, durur mastūr* ‘benim yapacağım (= anlatacağım) yazılmıştır’ (SS 44: 73). İşaret kelimesi vazifesini gören gösterme zamiri, nominativden başka bir çekim halinde olan ilgileme zamiri ile hal değiştirebilir: *anıŋg kim al yüzinde hālı bolğay, qaçan fitna qıurdın hālī bolğay* ‘al yüzünde beni olan, fitneyi ne zaman bırakacak?’ (TN 277a: 10), *aŋga kim yaqın közi kör dur, Tiŋgri dōstlarını köre almas* ‘yakın gözü kör olan birisi Tanrı dostlarını göremez’ (Mahb. 139). Birinci cümlede *anıŋg kim* “ol, kimniŋg”, ikincide de *aŋga kim* “ol, kimge” yerine kullanılmıştır.

f) Özne cümlesi umumî bir mânâ ifade ederse, bu çok defa baş cümlede *barı, barça* ‘hepsi’ kelimeleriyle ayrıca belirtilir: *her ni kim qılsa, barı mustahsan* ‘yaptığı her şey beğenilir’ (FK Sak. 215a: 10), *her kim bu sözni işitti, sivnüp barça hōş hāl boldılar* ‘bu sözü işiten herkes sevinip memnun oldu’ (Z 25a: 7), *Mışırda kim bar idi ez hāşş u ‘ām, tapuğıda barça yığıldı tamām* ‘Mısırdaki kibarlarla halktan olanların hepsi eksiksiz huzurunda toplandı’ (H 37a: 3).

2. İkinci grupu meydana getiren özne cümleleri *kim* veya *ki* bağlama edatiyle başlatılır. Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin hiç bir bölümünün fonksiyonunu üzerine alamadığı için, bazen bulunmayabilir.

Bu gruptaki özne cümleleri, şekil bakımından, bildirme, soru, istek-dilek, emir veya şart cümleleridir.

a) Bildirme cümlesi şeklinde özne cümleleri: *könğlümde kiçti, kim bu küнге digrū hīç kimerse ... oq yanınğ arasında munāzara tartīb qılmay dur* 'bugüne kadar hiç kimsenin ok ile yay arasında münazara tertip etmediği aklımdan geçti' (Ok 314b: 2-4), *rasm irdi, kim sipāh yıraqdın halqa urup tururlar irdi* 'atlıların geniş bir halka şeklinde durmaları âdetti' (N Quatr. 107: 16), *şekk imes, kim dard-i 'ıışq ahlığa sultān min bu kün* 'bugün aşk dertlilerinin sultanı olduğum şüphesizdir' (Bayk. Div. 115: 1 aş), *qırq yıl dur, kim bihiştni ... maŋga 'arz qıla durlar* 'kırk yıldır, bana cenneti arz ediyorlar' (Küll. 65b: 16), *bes, ki saçıq rasmı bile bīşumār qıldılar ol künde cevāhir nişār* 'yeter ki, saç olarak o gün sayısız değerli taşlar saçtılar' (H 37a: 4). Yardımcı cümleye bir gösterme zamiriyle işaret edilebilir: *bu, ki hālumnı şarh qılmas min*, 'ayb imes 'durumumu açıklamadığım ayıp değil' (SS 167: 224). Bağlayıcı olmaksızın: *bir niçe atlıq da Afğān sarıdın yol bile şahar sarı ötüp bara dur, taḥqīq qılıldı* 'bir kaç atlının da Afgan yolundan şehre doğru gitmekte olduğu tesbit edildi' (B 237b: 3), 'acab yoq, cuğd-nınğ manzilgāhu vīrānalar bolğay 'baykuşun konak yeri harabeler ise, şaşılacak şey değil' (Nevai, Brockelmann OTG § 259).

b) Soru cümlesi şeklinde özne cümlesi: *qabrı, ma'lūm imes, kim qayda dur* 'kabrinin nerede olduğu malūm değil' (Küll. 609a: 17). 5 d ile krş.

c) İstek-dilek cümlesi şeklinde özne cümlesi: *bar murādım, kim sini öltürge min* 'seni öldürmek dileğimdir' (Bayk. Div. 128: 9), *nīyatım bu turur, kim bu yarmaqdın mablağī Husayn Şūfīğa yibergey min* 'bu paradan bir meblâğı Hüseyin Sufi'ye göndermek niyetimdir' (Z 31a: 3-4), *umīdim Hudā-yi Cabbārdın bu turur, kim sini yana bir qatla öz işikimde muhtāc körgey min* 'Cebbar Allahtan ümidim seni tekrar bir kere kendi kapımda muhtaç olarak görmektir' (Z 43b: 2 aş), *maşlahat bu turur, kim çıqıp alarğa şabhūn urğay biz* 'çıkıp onlar üzerine bir gece baskını yapmak doğrudur' (Z 39a: 13), *maşlahat yoq turur, kim munda turğay biz* 'burada durmamız doğru değildir' (Z 39a: 9), *lāyıq ol dur, ki şāh-i farruḥ-baht tutqay altın sarīr üze mesken* 'talihi uğurlu şahın altın tahtta oturması lâyıktır' (SS 99: 20). Bağlayıcı olmaksızın: *hācat imes, qılğa sin dardınğnı izhār allıda* 'önünde derdini belli etmene lüzum yok' (Ub. T 24a: 10).

Emir bildiren fiillerin geçmiş zamanlarından sonra özne cümlesinin yüklemi ya dilek kipinde, veya emrin yerine getirilmiş olduğunu belirtmek için, şahudi geçmiştir: *Muhammad 'Alī 'bnu Darvīš 'Alī Buḥārīğa işārat boldı, kim türki tili bile Zafarnāmanı ivrülgey* 'Muhammed Ali b. Derviş Ali Buhari'ye Zafername'yi türkçeye çevirmesi emredildi' (Z 2b: 1-2), fakat: *buyuruldu, kim 'azāblar bile öltürdiler* 'işkenceyle öldürülmesi buyuruldu' (B 43b: 2). 5 b ile krş.

d) Emir cümlesi şeklinde özne cümlesi: *şart bu dur, ki baqmay özge 'ulūm eyle ta'bir 'ilmini ma'lūm* 'şart şudur ki, başka ilimlere bakmayarak tâbir ilmini öğren' (SS 116: 118).

e) Şart cümlesi şeklinde özne cümlesi: *'ayb imes tur, ger perīşān sin* 'perişan olduğun ayıp değildir' (G Div. 99b: 1), *ger firāq ayyāmınıṅ bilmen hisābın, ni 'acab* 'ayrılıkta geçirdiğim günlerin hesabını bilmezsem, buna şaşılacak ne var? (FK 12a: 10), *er sözüm sanğa dise, ni tanḡ* 'sözümü sana söylemesine şaşılacak ne var?' (BŞ II 322: 22). Bağlayıcı olmaksızın: *Nevāyi nazmı rengin u revān irse, 'acab irmes* 'Nevai'nin nazmı renkli ve akıcı ise, şaşılacak şey değildir' (Küll. 473b: 2), *şāhdın ruḡşat olsa, evlā dur* 'şah müsaade etse, en iyi olur' (SS 81: 47).

Özne cümlesi vazifesini gören şart cümlesi baş cümleye, tabiî, *kim, ki* ile de bağlanabilir: *evlā ol dur, ki bu sözdin kiçsem* 'en iyisi bu sözden vazgeçmemdir' (FK Sak. 228a: 3); bilhassa *kirek*'ten sonra: *kirek, ki inkār qılmasanḡ* 'inkâr etmemen gerek' (Küll. 137a: 27), *kirek, kim bularnı tutsanḡ yād* 'bunları hatırlaman lâzım' (SS 120: 281), bağlayıcı olmaksızın da: *'ışq otığa ir kirek pervāna tig salsa özin* 'erkek aşk ateşine kendini pervane gibi atmalı' (Sek. Div. 3b: 3).

Yüklem cümlesi

3. Yüklem cümlesi (Prädikatsatz, predicate clause) yüklem isminin (nomen praedicativum) cümle şeklinde genişletilmesidir. Fiil-yüklem (praedicatum verbale) yardımcı cümle haline getirilemez. Bağlayıcılar *kim* veya *ki*'dir. Yardımcı cümleye çok defa baş cümlede bir gösterme zamiriyle işaret edilir. Yüklem cümleleri pek yaygın değildir.

Misaller: *sin idinḡ, kim manğa damsāz irdinḡ* 'bana arkadaş sen idin' (FK Sak. 222a: 2), *sin sin ol, kim yana yoq sin kibi zāt* 'yine senin gibi bir zat olmayan sensin' (FK Sak. 221 b: 14), *biri bu idi, kim saldı yıraḡ sini* 'birisi (kaderin) seni uzağa atmış olduğu idi' (FK Sak. 222a: 4), *firāqınḡ dur, ki baḡrımnu qılır qan* 'firakındır kalbimi kanatan' (TN 276a: 5), *mindin öḡün kim dur, kim ol bilgey bu şıfat yā bu fan* 'benden başka bu sıfatı veya bu fenni bilen kimdir?' (L Div. 142: kenar).

Nesne cümlesi

4. Özne cümleleri gibi nesne cümleleri (Objektsatz, object clause) de, baş cümleye bağlanışları bakımından, iki gruba ayrılır. Birinci grupta, bağlayıcı vazifesini gören ilgileme zamiri veya zamirler grubu yardımcı cümlenin bir bölümüdür. Bağlayıcılar: *kim, ni* 'ne', *olça* 'ne', *ni kim, nime kim* 'ne ki', *ni nime kim, her kim, her kim ki, her ni ki, her ni, her kişi*. Yüklem ekseriyetle bildirme kipindedir, fakat bazen, bilhassa *her* zamirini içine alan bağlayıcılarla başlatılan cümlelerde, şart kipine de rastlanır. Baş cümlede bazen işaret kelimesi olarak gösterme zamirinin akkuzativi görülür.

a) Bağlayıcı yardımcı cümlenin öznesidir: *kim quyun dik idi ğubārengiz, anı tofraqqa past eyledi tiz* 'kasırga gibi toz koparanı çabucak toprağa düşürdü' (SS 42: 25), *ihtiyār ittim, ni kim ra'y u murādınĝ dur seniĝ* 'görüş ve dileğin ne ise, ona uydum' (G Div. 97b: 12), *ata munı, sinĝil diben anı, eylep, olça ri'āyat imkānı* 'buna baba, ona kızkardeş diyerek, ağırlama imkānı ne ise, yerine getirdi' (SS 174: 70), *nime kim hātırınĝĝa dilkeş imes, saĝga qılmaq rucū' anı hōş imes* 'gönlünü çekmeyen bir şeyden caymak sana yakışmaz' (SS 201: 95), *her ni ma'lūm dur, i'lām itgil* 'malūm olan her şeyi bildir!' (FK Sak. 221a: 9), *her ni sözüñgiz ise, eyleñg beyān* 'sözünüz ne ise, söyleyin!' (H 53b: 5), *her kişi zindānda dur ez hāşş u 'ām, barçanı āzād qılur şah tamām* 'ki-barlarla halktan zindanda olanların hepsini şah büsbütün serbest bırakır' (H 35a: 7).

b) Bağlayıcı yardımcı cümlenin nesnesidir: *ni qıla alur irsenĝiz, qılınĝiz* 'yapabileceğinizi yapınız!' (SS 72: 33), *ni nime kim işitip irdi, 'arz qıldı* 'işittiğini arz etti' (Z 30a: 6), *her kimni ol tilerse, anı pādşāh qılur* 'istediği kimseyi padişah yapar' (Ub. Ü 18b: 9), *qıldı, her kimni kim qıla aldı* 'yapabildiği her şeyi yaptı' (SS 59: 5), *her ni körĝen isenĝ, edā eyle* 'gördüğün her şeyi anlat!' (SS 128: 50), *her ni ol buzdı, bu barın tüzdi* 'onun bozduğu her şeyi bu düzeltti' (SS 41: 18).

c) Bağlayıcı yardımcı cümlenin tümlecidir: *kimde kördi biyiklik, itti past* 'kimde büyüklük gördü ise, onu alçalttı' (SS 42: 4).

d) Bağlayıcı yardımcı cümle bölüklerinden birinin vasıflayıcısıdır: *könĝlümde ni ma'nā bolsa irdi peydā, til eyler idi nazm libāsıda edā* 'gönlümde peydalanan mânaları dil nazım elbisesinde ifade ederdi' (GS Nur. 3a: 10).

5. İkinci gruba dahil nesne cümleleri *kim* veya *ki* edatiyle başlatılır. Bunlar tip bakımından şöyle tasnif edilebilir:

a) Bildirme cümleleri: ‘demek’, ‘bilmek’, ‘görmek’ v. b. mânalara gelen fiillerden (verba dicendi et sentiendi) sonra: *aydı, kim bu çaqqaçā birbirimiz bilen ittifāq bar irdi* ‘bu zamana kadar aramızda ittifak olduğunu söyledi’ (Z 33a: 11), *diy alur min, ki barça rāst durur* ‘hepsinin doğru olduğunu diyebilirim’ (SS 43: 68), *bilgil, ki anıñg barı ‘adam bolğusı dur* ‘onun hepsinin yok olacağını bil!’ (Ub. Ü 71a: 14), *Hāzrat-i Şāhibqırān kemāl-i ‘aqlıdın fahm qıldı, kim bu kilür kişi dōst irür* ‘Hazret-i Sahibkiran (= Timur) bu gelen kişinin dost olduğunu bütün zihniyle anladı’ (Z 20a: 4), *hayāl qılır irdiñg, kim felek yıqılğusı turur* ‘feleğin yıkılacağını zannederdin’ (Z 25a: 2 aş), *kördi, ki tofrağ üze saldı yüzün* ‘(Cebrail Yusuf’un) yüzü ile yere kapandığını gördü’ (H 31b: 17), *sağındı, ki cāvid irür milketi* ‘saltanatının ebedî olacağını zannetti’ (N Quatr. 70: 18), *şart qıl, kim qabül qılğay sin* ‘kabul edeceğini şart koş’ (SS 116: 181), *va‘da qıldı, kim ‘ināyatnı tāza ve ni‘matnı biendāza qılğay* ‘inayetini taze ve nimetini ölçüsüz yapacağını vâdetti’ (Bayk. Ris. 2a: 6), *bu kiçe vāqıf boluñgız, kim çıqa dur ansızın şifta cānım tan öyidin* ‘biliniz ki, bu gece onsuz tutkun canım vücudumun evinden çıkacak’ (FK 21a: 2). Bağlayıcı olmaksızın: *imdi bildim, rāst irmiş* ‘doğru olduğunu şimdi anladım’ (Atai 270: 14).

b) Dilek ve emir cümleleri: dilek, ümit ve emir bildiren fiillerden sonra. Yardımcı cümlenin yüklemi umumiyetle şart kipinde, bazen de (gelecek-)dilek kipindedir: *havas qıldım, ki seyr itsem cihānnı, tanısam dünyāda yahşı yamannı* ‘cihanı gezmeğe, dünyada iyiyi, kötüyü tanımağa heveslendim’ (L GN 63b: 1), *tiler min sindin, ki birsenğ söz bilen cānımğa rāhat* ‘canıma bir sözünle rahat vermeni dilerim senden’ (LN 144b: 10), *Mir (Husayn Mu‘amāyi) bir ‘azizğa iltimās qılıp tur, kim şāgirdniñg atasığa aytqay, kim oğlğa mulāyamat bile naşihat qılğay* ‘Mir Hüseyin Muammayı bir azizden, öğrencinin babasına, oğluna yumuşaklıkla öğüt vermesini söylemesini rica etmiştir’ (Mec. 78a: 6-8), *hıdmatıñgda tutmas irdim bu umīd, kim mini mundaq ferāmūş eylesenğ* ‘hizmetinde iken, beni bu kadar unutacağını tahmin etmezdim’ (Lûtfi), *vāqıf ol, kim bolmasun zīnhār ağıyār allıda* ‘haberin olsun ki, yanında zinhar başkalar olmasınlar!’ (Ub. T 24a: 6).

‘Emretmek’ mânasına gelen fiil ve terkiplerden sonra yardımcı cümlenin yüklemi (gelecek-)dilek veya istek-emir kipindedir. Fakat çok defa, emrin yerine getirilmesinin yazar tarafından tamamlanmış

bir vakia olarak kabul edildiğini belirtmek için, şuhudi geçmiş veya muzari geçmişi de kullanılır (2 c ile krş.): *anıñg zamānıda qaht vāqi boldı; ğanılarga buyurdı, kim çāšt ta‘āmı bile ötkergeyler ve şām ta‘āmını mesākinge birgeyler* ‘onun zamanında açlık oldu; zenginlere sabah yemeği ile (günü) geçirmelerini ve akşam yemeğini fakirlere vermelerini emretti’ (N Quatr. 42: 10-12), *çerigge fermānladı, kim öz ahvāllarından ğāfil bolmağaylar ve öz işlerini ihtiyāt qılsunlar* ‘askerlere kendi hallerinden gafil olmamalarını ve kendi işlerini düşünerek hareket etmelerini tembih etti’ (Z 27b: 7), *buyurdı, kim anı qoysunlar, kim atasığa bargay* ‘ona (= çocuğa) babasına gitmesine müsaade etmelerini emretti’ (Z 36a: 12), *basa yarlıq itti, kim Harār ve Kış çerigi yığılsun* ‘sonra Harar ve Kış ordularının toplanmasını emretti’ (Z 24a: 3aş). — Geçmiş zamanlı yüklem: *buyurdı, kim ol biriniñg kızını ol biriniñg oğlığa birdiler* ‘birinin kızını öbürünün oğluna vermelerini emretti’ (N Quatr. 96: 5-6), *buyurdılar, kim hucrasın buzup tofrağın hānqāhdın taşğarı taşıdılar* ‘hücrelerini yıkıp toprağını hankahdan dışarı taşımalarını emrettiler’ (Mec. 6a: 1-2), *Bārī ta‘ālā bir sürüg qoydın bir sütlüg öçkü ayırıp amr qıldı, kim her kün kilip tıflğa süt birür irdi* ‘Yüce Yaratıcı bir sürü koyundan sütlü bir keçiyi ayırıp, her gün gelip çocuğa süt vermesini emretti’ (N Quatr. 63: 14-15), *her kün niçeni buyurup irdi, kim öltürürler irdi* ‘her gün bir kaç kişiyi öldürmelerini emretmişti’ (N Quatr. 105: 18).

c) Başkasının sözlerini aynen nakleden ibareler (oratio recta) de nesne cümlesinden başka bir şey değildir. Bunlar baş cümleye ya bağlayıcısız veya *kim, ki* edatiyle bağlanırlar: 1. *didim: “bir nāvek otluq köñglüme at!”* ‘dedim: “yanan gönlüme bir ok at!” (FK 28b: 6), *Yūsuf alarnı tiletip ol zamān didi: “ni dur sözüñgiz, eyleng ‘ıyān!”* ‘o zaman Yusuf onları çağırıp dedi: “sözünüz nedir, açıklayın!” (H 67a: 16); 2. *sordı, kim: “sizler ne kişiler siz?”*, *cevāb birdiler, kim: “biz fulān kişiniñg nökerleridin turur biz”* ‘sordu: “siz kimlersiniz?”, cevap verdiler: “biz falan kişinin adamlarındanız” (Z 20a: 8), *Şāpūr ayıttı, kim: “yana bir köprüg dağı yasanğ”* ‘Şapur dedi: “başka bir köprü daha yapın!” (N Quatr. 80: 14), *min sanğa dimen, ki: “terk-i ‘ısq it!”* ‘ben sana demem ki: “aşkı bırak!” (BŞ II 310: 4). Çağataycadan önceki türkçede bu gibi cümlelerde nakledilen sözler ekseriyetle *tip, tiyü* kelimeleriyle kapatılır. Çağataycada bu kullanım pek yaygın değildir: *sordum labıñgdın: “yüz belā cānımğa qılğan kim?”* *diyü* ‘dudağından sordum: “canıma yüz belâ eden kim?” (Sek. A 167: 5). Ancak nakle-

dilen sözleri içine alan cümle başta geldiği takdirde çağataycada da bunu kapatmak için *dip* kullanılır: “*kim sin?*” *dip sorduk* “*kimsin?*” diye sorduk’ (B 117b: 3). Fakat bu gibi hallerde de *dip*’in kullanılması şart değildir, meselâ “*bir hadîsinîni işitgüm dur*” *diding içkende* ‘içerken “bir haberini işiteceğim” dedin’ (FK 29a: 3).

d) Soru cümleleri (bağımlı soru, abhângige Frage). Soru baş cümleleri gibi soru yardımcı cümleleri de, kelime sorusu ve cümle sorusu olmak üzere, iki grupta toplanabilir.

Kelime soruları bir soru zamiri veya bir soru zarfı ile başlatılır. Baş cümle yardımcı cümleden önce geldiği takdirde, soru kelimesinin başına (soru kelimesi yardımcı cümleden ortasında ise, yardımcı cümleden başına) *kim*, *ki* de getirilir: *kim sin u qay diyârdın sin, ayt* ‘kimsin ve hangi memlekettensin, söyle!’ (SS 96: 449), *bu ni til dur, digil* ‘bu ne dilidir, söyle!’ (H 36a: 13), *qıur iş qaysı dur, dingiz* ‘yapılacak iş nedir, söyleyin!’ (SS 124: 390), *hiç kişige ayta alman, kim ni hâlm bar idi* ‘ne halim olduğunu kimseye söyleyemem’ (Bayk. Div. 233: 9), *muntazır dur min, ki sindin ni bolur fermân maŋga* ‘bana emrinin ne olacağını bekliyorum’ (Ub. T 24b: 11), *kör, ki sin kim sin u qandın kile sin* ‘kim olduğunu ve nereden geldiğini gör!’ (FK Sak. 219a: 5), *Maryam gibi ana idi toqğanda ol Masih; tarsâ imen, disem, ki kim irdi ata aŋga* ‘o Mesih doğarken Meryem gibi bir anne vardı; Hıristiyan değilim, desem: babası kimdi?’ (BV 4b: 19-20), *kör, ki kimniŋ gamıdın mahzün min* ‘kimin gammından mahzun olduğumu gör!’ (FK Sak. 223a: 14), *bilmediler, kim qayan bardı* ‘nereye gittiğini bilmediler’ (N Quatr. 88: 2), *sordı, kim mâhvaş qayan kitmiş* ‘ay yüzlünün nereye gittiğini sordu’ (SS 62: 84), *sordum, kim qaçan kilgüsi dur* ‘ne zaman geleceğini sordum’ (B 124a: 4), *anıŋ harakâtından bilip irdi, kim niçük kişi turur* ‘onun hareketlerinden nasıl bir insan olduğunu anlamıştı’ (Z 40b: 19), *körüŋg... niçe kim yürek qanından dudığı qızarıp* ‘yürek kanından dudığının ne kadar kızarmış olduğunu görün!’ (L Div. 23: kenar), *kör, ki Bâbur çirigi ni bolmuş, qanları yirge niteg tökülmiş* ‘Babur ordusunun ne olduğunu, kanlarının yere nasıl döküldüğünü gör!’ (Şeyb. Vâmb. 92: 62).

Cümle soruları baş cümleye ya bağlayıcısız veya *kim*, *ki* ile bağlanır. Yardımcı cümlede ekseriyetle *mu/mü* soru edatı da bulunur: *ey şabâ, birgil habar, sarv-i revânım kildi mü?* ‘ey saba rüzgârı, haber ver, serv-i revânım geldi mi?’ (Bayk. Div. 132: 1), *kör, ki umr ilge vefâ eyledi mü?* ‘bak, ömür insanlara vefa etti mi?’ (FK Sak. 221a: 13). Cümle soruları

çoğu zaman “tercih sorusu” (Alternativfrage) şeklindedir: *Tinğri birmiş ol parî-paykargâ andağ tar ağız, kim kişi bilmes, ki anda yoq mu dur yâ bar ağız* ‘Tanrı o peri yüzlüye o kadar dar bir ağız vermiş ki, insan onda ağzın yok mu, var mı olduğunu bilmez’ (FK 70a: 1), *bilmen, ol mektüb irür yâhod âlat dur cānlar ara* ‘onun mektup mu, yoksa canlar arasında bir alet mi olduğunu bilmem’ (Küll. 763a: 32), *bilmes, ki alardın qabûl qılıp durlar yâ yoq* ‘onlardan kabul edip etmediklerini bilmez’ (Küll. 58: 11). Bazen farsça *âyâ* soru edatı da kullanılır: *takallum qıldılar, ki bu baytnı âyâ ol aytıp irkin yâ birev anıng üçün dip irkin* ‘bu beyti acaba onun mu söylediği, yoksa onun için birisinin mi söylediği üzerinde konuştular’ (Küll. 691a: 12).

6. Bazen nesne cümlesinin öznesi nesne olarak baş cümleye alınır (prolepsis): *anıng oğlu Bahrāmnı ba’zı, atası ornığa andın sonğra oturup bir yıl pādşāhlıg qıldı, dip durlar* ‘bazıları oğlu Behram’ın, babasından sonra onun yerine oturup bir yıl padişahlık yaptığını anlatırlar’ (N Quatr. 85: 11-12). Prolepsis’e oratio recta’da da rastlanır: *bizni bu şah didi, kim: “cāsūs siz”* ‘bu şah dedi ki: siz casussunuz’ (H 53b: 10).

Tümleç cümleleri

7. İfa ettikleri fonksionlara göre, tümleç cümlelerinin (Adverbialsatz, adverbial clause) çeşitli tipleri vardır. Çağataycada kullanılanları şunlardır:

Yer cümlesi

8 Yer cümlesi (Lokalsatz, local clause) baş cümle faaliyetinin nerede cereyan ettiğini ifade eder. Bağlayıcılar: *ki, qayda, qayda kim, qayu taraf ki, her kimde, her qayda, her qanda, her qanda ki, her yirde ki, her qayan, her sarı, her sarı kim, her yan, her qayandın kim*. Baş cümlede işaret kelimesi olarak çok defa *anda, uşanda, ol sarı* gibi zamir şekilleri bulunur. Yer cümlelerinin yüklemi bildirme veya şart kipindedir.

Misaller: *yitti uşanda, ki Zaliḥā idi* ‘(Yusuf) Zeliha’nın bulunduğu yere vardı (H 42b: 16), *hocanı başladılar ol sarı, ki nihān irdi māhrūhsārı* ‘hocayı (= zengin tüccarı) ay yüzlü karısının oturduğu yere doğru götürdüler’ (SS 95: 419), *qayda barsa ol sa’adat aḥtarı, hemrāhı min* ‘o saadet yıldızı nereye giderse, yol arkadaşım’ (Bayk. Div. 204: 1),

qayda kim kõnglünğüz tiler, yitingiz ‘gönlünüzün dilediği yere yetişin!’ (SS 153: 266), *qayu taraf ki quyaş yanğlığ ol nigār barur, songıça sāya mişillig bu hāksār barur* ‘güneş gibi bu güzel ne tarafa doğru giderse, arkasından gölge gibi ben zavallı da giderim’ (FK 49a:7), *her kimde bular hīç qaysı yoq, bīmārlıq yoq* ‘kimde bunların hiç birisi yoksa, onda hastalık da yok’ (N Quatr. 99: 4), *her qayda kim bir cefācı dağı bağı taş irür, anda cemāl u husn u qara köz u qaş irür* ‘nerede cefacı ve kalbi taş birisi varsa, orada cemal ve güzellik, siyah göz ve kaş da vardır’ (L Div. 37: 6-7), *her qanda isenğ, banda dağı anda bolay* ‘nerede olsan, bendeniz de orada olayım’ (BŞ II 317:11), *her yirde ki gül bolsa, tiken bolsa, ni tañg; her qanda ki may, durdın bolsa, ni tañg* ‘gülün bulunduğu yerde diken de bulunursa, şaşılacak değil; şarabın bulunduğu yerde tortusundan da bulunursa, şaşılacak değil’ (BŞ II 324: 7), *her qayan oq barsa, anıñ alıda peykān barur* ‘ok nereye gitse, onun önünde temren gider’ (FK 60a: 10), *her qayan baqtı, āšnā kördi* ‘nereye baktıysa, (binayı) tanıdık gördü’ (SS 95: 421), *her sarı köz salsam, ol nāzük nihāl allımda dur* ‘ne tarafa doğru göz atsam, o nazik fidan önümdedir’ (Ub. T 27b: 10), *yā İlāh, her sarı kim qıla dur min nigāh, sindin öze (< özge) yoq mañga firyādras* ‘ey Tanrı, nereye baksam, senden başka yardımına koşacak yoktur’ (H 54b: 2-3), *her yan barsa, andın qutulmas* ‘nereye gitse, ondan kurtulmaz’ (Mahb. 163: 3), *hayl-i atfāl ara taş yağduruban qavlarlar, her qayandın kim anıñ köyıda peydā boldum* ‘onun semtinde nereden peyda oldumsa, çocuk sürüsü taş yağdırıp beni kovarlar’ (GS Nur. 124a: 4).

Zaman cümlesi

9. Zaman cümlesi (Temporalsatz, temporal clause) baş cümle faaliyetinin ne zaman cereyan ettiğini ifade eder. Çağataycadan önceki Orta Asya türkçesinde şart cümlesi çok defa zaman da bildirebilirdi. Çağataycada şart cümlesi bu fonksiyonda daha az görülür: *közün açsa, özin su yaqasında körer irdi* ‘gözünü açtığı zaman kendini su yakasında gördü’ (Z 46b: 12), *bu hālatnı işitti irse Nevruz, çıqardı cānıdın āh-i cigersüz* ‘Nevruz bu hâdiseyi işitince, içinden çok acı bir ah çekti’ (L GN 84b: 6).

10. Çağataycada zaman cümlelerinin asıl bağlayıcıları *qaçan* ‘ne zaman ki’, *kim, ki, çū(n), olça’-ncaya kadar*, *tā* ve bunların kombinasyonları: *qaçan kim, çūn kim, tā kim*’dir. Ayrıca *ki(m)*’in mânasını

belirtmek için baş cümlede, çok defa, zaman bildiren bir kelime veya ibare de bulunur: *anda ki* 'ne zaman ki', *anıñdik çağda ki* 'öyle bir zamanda ki', *anğa tigrü kim* '-ncaya kadar', *andın burun kim* '-madan önce', *imdi ki* 'şimdi ki', *niçe qatla kim* 'kaç defa ki' v. b.; *her* faaliyetin tekrarlanmasını ifade eder: *her qaçan kim*, *her vaqt ki* v. b.

Yardımcı cümlenin faaliyeti baş cümledeki ile aynı zamanda (simultaneitas), ondan önce (anterioritas) veya ondan sonra (posterioritas) vuku bulabilir.

a) Simultaneitas: *qaçan maktabğa ol mäh-i mu'addab barur*, *öz-din barurlar ahl-i maktab* 'o edepli ay (yüzlü) mektebe giderken mektepliler kendinden geçerler' (FK 16a: 3), *atlanur hayâlida irdi, kim habar kildi, kim Husayn Big Tündekde Şir Bahrâmı öltürdi* 'ata binmek üzere idi ki, Hüseyin Beyin Tündek'te Şir Behram'ı öldürdüğü haberi geldi' (Z 34a: 3), *āftāb henüz oturmay dur idi, kim deryādın kiçildi* 'nehirden geçildiği zaman güneş daha batmamıştı' (B 354a: 5), *min dağı tüş kördüm u habbāz hem, anda ki zindānda idim müttehem* 'zindanda suçlu yatarken ben de rüya gördüm ve ekmekçi de' (H 33a: 11), *anıñdik çağda yitti Bülbül-i mast, ki Gül işratta meşgöl irdi* 'sarhoş Bülbül, Gül'ün işretle meşgul olduğu bir zaman yetişti' (Lûtfi), *imdi kim yittiler, kördiler* 'şimdi vâsil olduklarında gördüler' (Küll. 133a: 24), *bu mahalda kim Timur-i Şāhibqırānning yaşı yigirmi bişdin ozmay irdi, küzgülü kibi könglide kiçti, kim Hācī Barlas Big bile kiñgeş qılğay* 'kaderi kutlu Timur'un yaşı yirmi beşi aşmamış olduğu bu zamanda Hacı Barlas Beyle müzakere etmek ayna gibi gönlünden geçti' (Z 11b: 2-3), *ni kün ki yüzini körsem, tüşümge kirse, ni tañg* 'yüzünü gördüğüm gün rüyama girse, şaşılacak değil' (FK 60b: 10), *niçe qatla kim turup uruştı, fath u zafer Keyhusravğa irdi* '(Efrasiyab) kaç defa durup savaştı ise, fetih ve zafer Keyhusrev'in oldu' (N Quatr. 53: 10), *bu niçe yıl, kim meniñ qaşımında idi, hiç andağ işi zāhir bolmadı, kim dise bolğay* 'yanımda bulunduğu bu bir kaç yıl içinde anılabilecek bir işi olmadı' (B 14b: 14), *yoq damī, kim tilbeler dik ol parīğa zār imen* 'deli gibi o periye ağlamadığım bir dakika yok' (Bayk. Div. 110: 4), *her qaçan didim: vefā qıl!, eylediñg yüz miñg hiyal* 'her "vefakâr ol!" deyişimde yüz bin hile yaptın' (Bayk. Div. 217: 1), *sindin tilegüm dur madad, ey Şāh Giyās, her vaqt ki* 'azm eylesem her sarığa 'bir tarafa gitmek istediğim zaman, ey Şah Gıyas, senden yardım isteyeceğim' (BŞ II 311: 4), *çün ki kildim özime, hem atıñdın, hem özümün infī'ālın bar*

idi 'kendime geldiğim zaman hem adına, hem kendime kırılmışım' (Bayk. Div. 234: 1).

b) Anterioritas: *imdi kim milk alıp ata ornıga pādşāh boldı, halāyıq mutavahhim boldılar* 'bu kere hâkimiyeti ele alıp babasının yerine padişah olunca halk kuşkulandı' (N Quatr. 79: 10), *cūn Madīnağa yitiştük, anğa didim* 'Medine'ye varınca ona dedim' (Küll. 119b: 1 aş), *açıldı köngli, çü açtınğ saçıngı, Bāburnıng* 'saçını açınca, Babur'un gönlü açıldı' (BŞ I 236: 2). Bu gruba giren cümlelerin bir kısmı faaliyetin başlangıç noktasına delâlet eder: *ötti bir qarn, ki hicrân ara min* 'ayrılıkta olalı bir asır geçti' (FK Sak. 220b: 5), *andın beri, kim qaşdım için tozdı firāq, yüz dard u alamı manğa yitkürdi firāq* 'firak beni öldürmek için yolumu keseli bana yüz derd ve acı çektirdi' (BŞ II 317: 17), *tā felek bildi ta'addi fannını, qaysıdın almadı öz birgenini* 'felek düşmanlık fennini bileli kendi verdiklerini kimden geri almadı ki?' (FK Sak. 213a: 11), *on bir yıl dur, tā dardım bu yirge yitip dur* 'derdim bu noktaya kadar varalı on bir yıl oldu' (Küll. 98a: 20).

c) Posterioritas: *avval, ki qadam qoydı, battı* 'ayakb asmadan önce, battı' (Mahb. 186: 11), *burun, ki çalınsa kūs-i rahîl, yol yarağıdın eylegey ta'cîl* 'kalkış davulu çalınmadan önce, yol hazırlıklarımı çabuklaştırsın' (SS 197: 58), *hoca-i faqîrni südrep taht ileyige kiltürdiler, andın burun, kim siyâsat hükmi bolğay* 'zavallı hocayı, idam hükmü verilmeden önce, sürükleyip tahtın önüne götürdüler' (Mec. 102a: 11-13). Bu gruba dahil olan cümleler ekseriyetle faaliyetin varış noktasını bildirirler: *ança turdı, kim çerig barçası sudın öttiler* 'bütün asker sudan geçinceye kadar durdu' (Z 22a: 7-8), *anğa tigrü, kim boldı lafzı durust, ta'allum işi vâcib oldı nuhust* 'konuşması düzelinceye kadar öğrenim işi ilk vazifesi oldu' (İsk. 206b: 15), *ol yirde bir dam tavaqquf itti, kim atları tındı* 'atları dinleninceye kadar orada bir dakika durdu' (Z 44b: 5), *olça bolsa hayât, uşbu dergehde sürge min avqât* 'sağ oluncaya kadar bu dergâhta ömür süreyim' (SS 176: 106), *tā tirig sin, tartquñg ildin cefâ* 'sağ oluncaya kadar insanlardan cefa çekeceksin' (FK 48a: 2), *yığlar irdim dambadam, tā kim mecâlım bar idi* 'mecalim oluncaya kadar boyuna ağlardım' (Bayk. Div. 233: 1 aş), *tā labıdın sormadım, fahm itmedim tar ağzını* 'dudağından sormadıkça dar ağzının farkına varmadım' (Ub. Ü 64a: 4 aş), *eşk tūfānı, eger cismim köterdi köyüdin, āh kim, tā köz yumup açtım, çıqardı köyüdin* 'yaş tufanı vücudumu (sevgilimin) mahallesinden götürdü ise, yazık ki, göz yumup açıncaya kadar onu mahallesinden çıkardı' (Bayk. Div. 256: 6).

Tarz cümlesi

11. Tarz cümlesi (Modalsatz, modal clause) baş cümle faaliyetinin ne şekilde cereyan ettiğini ifade eder. Çağataycada pek yaygın olmayan tarz cümlesi yerine ekseriyetle zarf-fiilli terkipler kullanılır. Bağlayıcısı: *kim, ki, ansız ki*. Yüklem bildirme veya dilek kipindedir. Misaller: *yıllar Horāsān tahtıda hukūmat qıldı, kim hiç kişi andın şikāyat qılmadı* ‘yıllarca Horasan tahtında öyle hükümdarlık etti ki, hiç kimse ondan şikâyet etmedi’ (Mec. 104b: 11-12), *birbiri alardın yana birige nazāra qılıp ötüşüp turlar, ansız ki aralarında kelāmī vāqi’ bolğay* ‘aralarında tek bir söz konuşmadan birbirlerine bakıp geçiştiler’ (Küll. 140b: 7-8).

Hedef cümlesi

12. Hedef cümlesi (Finalsatz, final clause, purpose clause) baş cümle faaliyetinin niçin, hangi maksat ve gaye ile vuku bulduğunu ifade eder. Bağlayıcılar: *kim, ki, tā, tā kim, tā ān ki*. Yüklem dilek veya emir kipindedir. Misaller: *ahl-i fesādı bi’l-küll daf’ qıldı, kim musāfirlar ferāğat bile barış kiliş qılğaylar* ‘yolcuların rahatça gidiş gelişleri için eşkiyayı yollardan tamamen defetti’ (N Quatr. 97: 14), *ki damī olturuban may içeliñg* ‘gel, bir lâhza oturup şarap içelim!’ (BŞ II 321: 21), *Maḥmūd Şāhnı Buḥārāğa yiberdi, tā ol vilāyatı zabt qılğay* ‘o vilâyeti zaptetmek için Mahmud Şahı Buhara’ya gönderdi’ (Z 38a: 14), *bardım, tā anı körgey min* ‘onu görmeğe gittim’ (Küll. 105a: 15), *yahşi nimerseleldin taşadduq qılmaq kirek, tā ān ki Tiñgri ta’ālā sıhhat birgey* ‘Yüce Tanrının sıhhat vermesi için iyi şeylerden sadaka vermek lâzımdır’ (B İlm. 503: 20). Bağlayıcı olmaksızın: *birgin icāzat anğa, ey pāk-i dīn, körsün uşal yir üze güller yüzün* ‘ey dinin temizi, o yerde güllerin yüzünü görmesi için ona izin ver!’ (H 6a: 5).

Sebeup cümlesi

13. Baş cümle faaliyetinin sebebini bildiren sebep cümlesi (Kausalsatz, causal clause) *kim, ki* veya *çū(n)* ile başlatılır. Ayrıca *ki(m)*’in fonksiyonunu belirtmek için baş cümlede (ekseriyetle bağlayıcının başında) çok defa sebep bildiren bir zamir şekli veya ibare de vardır: *andın kim, nidin kim, nige kim, ni üçün kim, niçün kim, ni ma’nī bile kim, mundaq ki* v. b. Misaller: *bīvefālar qadd u müjgānını köp qılmañg hayāl, kim tüz oq durur ol ve bu bir anğa peykān irür* ‘vefasızların boy ve kir-

piklerini çok düşünmeyin, zira o düz bir ok, bunlar da onun temrenidir' (FK 53b: 9), *merhāmat qılğıl, ki mundın narı yoq tur quvvatım* 'merhamet et, zira bunun ötesinde kuvvetim yoktur' (Bayk. Div. 103: 9), *andın oldım āzim-i dayr-i fenā, ey muğbaça, kim qılıp min halqa-i zulfuñgnı zunnār ārzū* 'zülfünün halkasını kuşak yapmak istediğim için, ey meyhaneci çırağı, fena manastırına (= meyhanesine) gitmeğe kalktım' (GS Nur. 137b: 9), *bu selātin arasında tağı ba'zıdın ba'zığa tefāvut bar, nidin kim Hayy-i qadīr ve Pādşāh-i bivazīrniñg 'ināyatı barçağa yeksān bolmadı* 'bu sultanlar arasında da birisinden öbürüne kadar fark vardır, çünkü her şeye gücü yeten Tanrı ve vezirsiz Padişahın inayeti herkese karşı aynı olmadı' (Bayk. Ris. 2b: 12-14), *bazm ara köymekdin özge yoq naşībım, nige kim hāh gülgün bāda, hāh ol turfa sāqī köydürür* 'içki toplantısında yanmaktan başka nasibim yoktur, çünkü kâh gül renkli şarap, kâh o garip saki beni yakar' (FK 47a: 12), *şām-i hicrān zulmatıda āb-i hayvān istemen, ni üçün kim sinsiz, ey 'umrum hōşı, cān istemen* 'ayrılık akşamının karanlığında hayat suyunu aramam, çünkü sensiz, ey ömrümün güzeli, yaşamak istemem' (GS Nur. 135a: 9), *fūsūnsāz oldu yüz nireng birle, niçün kim nergisiñg dur sihirperdāz* 'yüz, büyü ile büyücü oldu, çünkü nergis gözün büyücüdür' (Emiri Div. 397b: 3), *anı Kil Şāh dip durlar, bu ma'nī bile kim balçıgdın yaratıldı* 'balçıktan yaratıldığından ona Kil Şah derler' (N Quatr. 40: 10), *mun-daq ki min firāq iliniñg mubtelāsı min, hīç kim mini halāş ite bilmes, meger Hudā* 'ayrılık ilinin belâlısı olduğum için beni Allahtan başka kimse kurtaramaz' (G Div. 99b: 7), *çū sen saldıñg mini Nevruzdın dūr, anı mañga, mini aña qavuştur* 'beni Nevruz'dan uzağa atan sen olduğuna göre onu bana, beni ona kavuştur!' (L GN 109a: 5-6), *çün bu davr dur niçe kün, hōş bol* 'bu hayat bir kaç günlük olduğundan hoş yaşa!' (FK Sak. 218 b: 7), *Nevāyi on sikiz miñg ālam içre bar irse rusvā, tañg irmes, çün ki bolmuş mahvaşınıñg yaşı on sikiz* 'Nevai on sekiz bin âlemde rezil ise, şaşılacak şey değildir, çünkü ay yüzlüsünün yaşı on sekiz olmuş' (FK 67b: 9). Bağlayıcı olmaksızın: *rahm it Hudāy üçün mañga, hālīm harāb dur* 'Allah için bana merhamet et, (zira) halim bozuktur' (Ub. T 26b: 8).

14. *qorq-* 'korkmak' fiilinden sonra, korku sebebini bildiren yardımcı cümle sebep cümlesidir: *qorqar, ki rahmı kilse közümnüñg yaşına* 'gözümün yaşına merhameti geleceğinden korkar' (L Div. 12: 6). Korkulan hâdisenin vukua gelmesinin istenilmediğini belirtmek için yardımcı cümle yüklemi bazen menfi şekilde görülür: *dard-i 'ısqıñg haddın*

aştı; qorqaram, kim nāgehān āşikārā bolmağay bu sırr-i pinhānim meniñg ‘sana olan aşkımın derdi haddini aştı; benim bu gizli sırrımın birdenbire meydana çıkacağından korkarım’ (Bayk. Div. 251: 2 aş).

15. Bazı duygulanma edat ve kelimelerine bağlı yardımcı cümleler de sebep cümlesi sayılabilir: *āh*, *kim bağrım firāq otı üze boldı kebāb* ‘ah ki, bağırim ayrılık ateşinde kebab oldu’ (L Div. 22: 8), *dirig, kim qarıdım zuhd u faqr lâfi bile* ‘yazık ki, züht ve fakirlik lâfi ile ihtiyarlandım’ (FK 44a: 4), *figān, ki cānım ala dur közi qarası anıñg* ‘eyvah, gözünün karası canımı alıyor’ (Ub. Ü 32a: 9), *yüz hayf, ki zāyi‘ öte dur ‘umr-i ‘āziz, efsūs, ki bātıl bara dur vaqt-i şarif* ‘yüz kere yazık ki, değerli ömür ziyan olup geçiyor; yazık ki, şerif vakit boşuna geçiyor’ (BŞ II 327: 4), *safarda, vah, ki mindin ayru bir gā’ib musāfir dur* ‘heyhat ki, yolda benden ayrı kayıp bir yolcu (daha) var’ (FK 47b: 5). Bunun gibi dua ve yemin tâbirlerinden sonra da: *şükr, kim bihadd irür yahşılığınğ* ‘şükür ki, iyiliğin hudutsuzdur’ (FK Sak. 219a: 12), *şükrü lillah, kim seniñg dik mihribānım bar imiş* ‘Allaha şükür, senin gibi bir dostum varmış’ (Ub. T 29a: 6), *el-minnatu lillah, ki gāzi boldum* ‘Allaha şükür, gazi oldum’ (BŞ II 325: 20), *bihamdillah, ki közde dur hayālınğ* ‘Allaha şükür, hayalin gözümde’ (TN 279a: 7), *vallahi, ki, ey yār, seniñg yādınğdın bir lahza imes min gāfil* ‘vallahi dostum, seni hatırlamayı bir lâhza bırakmam’ (BŞ II 312: 6).

16. Tahmin veya sorunun sebebini bildiren cümleler, sebep cümleleri içinde ayrı bir gruptur: *‘acāyib işveçi mekkāreī sin, kim bu kün körk iqlimi sañga boldı musahhar* ‘acayip nazlı bir düzenbazsın ki, bugün güzellik ülkesini fethettin’ (G Div. 98b: 2), *nitey, ki Tiñgri güyā mihnatnu mañga yarattı* ‘ne yapayım, Tanrı mihneti sanki bana yarattı’ (BŞ II 319: 20), *husn mülki üze āyā ni parī irkin sin, ki bolur şadaqa sañga çarh üze hayl-i melekūt* ‘güzellik ülkesinde acaba nasıl bir perisin ki, felekte melek topluluğu sana feda edilir’ (BV 20b: 10).

Netice cümlesi

17. Netice cümlesi (Konsekutivsatz, consecutive clause) baş cümle faaliyetinin neticesini bildirir. Bağlayıcılar: *kim, ki*. Baş cümlede ekseriyetle ‘öyle, o kadar, o derece’ mânasına gelen bir gösterme zarfı veya ibaresi ile yardımcı cümleye işaret edilir. Yüklem bildirme, dilek veya emir kipindedir. Misaller: *ikki iligini andağ berk tuttu, kim tebrene almadı* ‘iki elini öyle sıkı tuttu ki, kimıldanamadı’ (Z 36b: 18), *andağ*

qul, kim songra peşimân bolma ‘öyle yap ki, sonra pişman olma!’ (BŞ II 310: 4), *kitür, sāqî, anıñg dik may, ki kül qılğay vucūdumnu* ‘saki, öyle bir şarap getir ki, vücudumu kül etsin!’ (FK 47b: 12), *barı ‘ālam ara eyle şāhib-kemāl, ki kāmīl anıñg dik tapılmaq muhāl* ‘bütün dünyada o kadar kemal sahibidir ki, onun kadar bir kāmīl bulunamaz’ (İsk. 206b: 18), *cām-i ‘ısqıdın köñgöl ol nav’ irür mast u harāb, kim qıyāmat bazmığa tigrü ayılğudik imes* ‘aşkının kadehinden gönül o derece sarhoş ve haraptır ki, kıyamet toplantısına kadar aylacak değil’ (FK 75b: 3), *yüzüñg hacrıda tofrağ oldum ol yanğlıg, ki yil qopğac quyaş çıqsa, be-dīdār olmağay cismim ğubārında* ‘yüzünden ayrılıkta o kadar toprak oldum ki, rüzgār kopunca güneş çıksa, vücudumun tozundan görünmeyecek’ (FK 8b: 6), *eşkimni töktüm ança, ki bu tās-i sernigün közüm suyınıñg üstide gerdān habāb dur* ‘o kadar göz yaşı döktüm ki, baş aşağı dönmüş bu tas (=gök kubbesi) gözümün suyu üstünde dönen bir kabarcıktır’ (Ub. T 26b: 9-10), *şıfatlar qıldı Bülbül ança miqdār, ki körmey boldı Sūsan ‘āşıq-i zār* ‘Bülbül (Gül’ü) o kadar övdü ki, Susen onu görmeden sızlayan âşık oldu’ (Lûtfi), *Sīstān dāroğasığa ol miqdār cur‘at yoq irdi, kim ‘ahdığa vefā qılğay* ‘Sistan valisinin, sözünde duracak kadar cesareti yoktu’ (Z 19a: 3 aş), *ol qadar çikti nāla u firyād, özige ança eyledi bīdād, kim tanı sustayıp qolı taldı* ‘o kadar çok inledi ve fer-yat etti ki, vücudu gevşeyip kolu uyuştı’ (SS 67: 22-23), *şahğa hacr otı ol şıfat tutaşıp, kim anıñg dūdı yitti köktin aşıp* ‘ayrılık odu şahta o kadar tutuştu ki, onun dumanı yedi göğü aştı’ (SS 66: 3), *iş anğa yitti, kim bizniñg il handaq yaqasığaça barıp qul ve dedek kiltürürler idi* ‘iş o hadde vardı ki, adamlarımız hendeğin yakasına kadar ilerleyip köle ve cariyeye getirirlerdi’ (B 43b: 3-4), *mu‘ammā fannınıñg le‘āfat u nāzüklükün ol yirge yitkürdi, kim andın ötmek mümkün irmes* ‘muamma ilminin güzellik ve inceliğini o dereceye vardırdı ki, onu aşmak mümkün değildir’ (Mec. 78a: 11-12). Bağlayıcı olmaksızın: *bu Şībānnı eyle sal-ğıl şar‘nıñg deryāsığa, qalmasun curm u günāhı deryā-i ‘ișyān ara* ‘Şi-ban’ı şer’ denizine öyle at ki, isyan denizinde cürüm ve günahı kalmasın!’ (Şıb. Div. 8b: 2-3). Bazen de baş cümlede gösterme zarfı yoktur: *işler hem köp dur, kim tafşili sözge mücib-i tatvīl bolur* ‘işler de o kadar çoktur ki, tafsili sözün uzatılmasına sebep olur’ (Bayk. Ris. 4b: 8).

Karşılaştırma cümlesi

18. Karşılaştırma cümlesi (Komparativsatz, comparative clause) baş cümle faaliyetinin yardımcı cümle faaliyetine benzer bir şekilde

cereyan ettiğini ifade eder. Bağlayıcılar: *kim*, *ki* ve bunların benzerlik bildiren bir zamir veya ibare ile kurulmuş kombinasyonları: *ança kim*, *andaq ki(m)*, *eyle kim*, *hemānā kim*, *her nav' ki*, *niçük kim*, *ol yosun birle ki(m)*, *olça* 'nasıl ki'. Yükleme ekseriyetle bildirme, bazen gelecek-dilek veya şart kipindedir. Misaller: *beyle yiti şah-i refi'-mekān qulluğın eylep*, *ança kim imkān* 'böylece yedi yüksek mekânlı şah mümkün olduğu kadar hizmetini yaptı' (SS 74: 77), *andaq ki ol aytıp irdi, boldı* 'onun dediği gibi oldu' (N Quatr. 98:11), *gonça içre eyle kim her yan nihān bolğay tiken*, *hacr otıdın könglüm içre ança peykān dur nihān* 'goncada her tarafta dikenlerin saklanması gibi, ayrılık odundan kalbimde de temrenler saklıdır' (Bayk. Div. 106: 4), *közüm hūnābıdın āfāq rengi qırmızı boldı*, *hemānā kim bu çaşma suyındın hāşıl bolur qırmız* 'bu çeşme suyundan kırmızı kurdunun hâsil olması gibi, kanlı göz yaşımdan da ufukların rengi kırmızı oldu' (FK 67b: 6), *her nav' ki könglünğ tiler*, *andaq qılayın* 'gönlünün dilediği gibi yapayım' (BŞ II 324: 20), *hān hem kilip Ahsini qapap idi*, *niçük kim mezkūr boldı* 'zikredildiği gibi, han da gelip Ahsi'yi kuşatmıştı' (B 31b: 10), *bardı başlap çirigni sul-tān*, *ol yosun birle*, *ki hükme eyledi hān* 'hanın emrettiği gibi, sultan ordu başında gitti' (Şeyb. Vāmb. 72:12), *olça mümkün durur*, *sa'y qıl* 'mümkün olduğu kadar uğraş!' (Bayk. Ris. 2a: 13.)

19. Yardımcı cümlede yükleme bulunmayabilir (kısaltılmış karşılaştırma): *qarangı idi* 'ālam, *andaq ki gār* 'dünya mağara gibi karanlıktı' (Z 45b: 2), *suyı rahşanda*, *niteg kim küzgü* 'suyu ayna gibi parıldayan' (Şeyb. Vāmb. 116: 89).

20. Dereceli karşılaştırmada baş cümlenin yüklemi orta derecede (gradus comparativus) olup bağlayıcı olarak *kim*, *ki* kullanılır: *andın meşhūrraq dur*, *kim bitimeki hācat bolğay* '(Ferhad ve Şirin hikâyesi) yazılmağa lüzum olduğundan meşhurdur' (N Quatr. 104: 14), *ol meniñ könglümde andın* 'azımraq tur, *ki tilge kiltüre algay min* 'o benim gönlümde dile getirebileceğimden büyüktür' (Küll. 60a: 16), *mel'ün dise*, *bihraq*, *ki digeyler bîpîr* 'lânetli derse, pîrsiz demelerinden iyidir' (Mahb. 187: 5). Bu gibi karşılaştırmada da yardımcı cümlenin yüklemi eksik olabilir: *yaşsıraq tağ astıda qalmaq*, *ki qayğu astıda* 'kaygı altında kalmaktansa dağ altında kalmak daha iyidir' (FK 9b: 12). Dereceli karşılaştırmının başka bir tipini şu misal gösterir: *ol ki cāndın yaşsıraq*, *dur sin andın yaşsıraq* 'sen candan güzel olandan güzelsin' (Ub. T 29b: 14).

21. Gerçeksiz karşılaştırma bildiren cümleler *güyā*, *güyā ki(m)* ile başlatılır: *qandın ol yirde gülistān bütti, güyā kim ol ilni qan tuttu* 'o memleketi kan tutmuş gibi o yerde kandan gülistan bitti' (SS 192: 41), *bulğanıp külğa yaqasın çāk iter her şubḥ çarḥ bir quyaş 'ışqıda, güyā min kibi dīvāna dur* 'gök bir güneşin aşkında her sabah küle bulamp yakasını yırtar, güya benim gibi delidir' (FK 54b: 4).

Şart cümlesi

22. Çağataycada kullanılan şart cümleleri (Konditionalsatz, conditional clause), şekil bakımından şu üç grupta toplanabilir:

a) Türk tipinde şart cümleleri: Bağlayıcı yok, yüklem şart kipindedir. Misal *ivlerimiz bile il ulusnu sudın ötkersek, yaḥsı bolḡusı turur* 'çadırlarımızla beraber halkı sudan geçirirsek, iyi olacaktır' (Z 29a: 11).

b) Fars tipinde şart cümleleri: Bağlayıcılar: *eger*, *ger*, *er*, *eger* ... *eger*; yüklem bildirme kipindedir. Misaller: *ger sanğa müşkil irür bu iş, irür āsān maṅga* 'bu iş sana zor gelirse, bana kolaydır' (Ub. T 24b: 10), *eger muşliḥ min, er mufsid, ve ger 'āşuq min, er 'ābid, ni işiṅg bar seniṅg, zāhid* 'ben ister ara bulucu, ister ara açıcı olayım, ve ister âşık, ister âbit olayım, ne işin var senin, ey zâhit?' (BŞ I 243: 9).

c) Karışık tipte şart cümleleri: bağlayıcılarla şart kipinin kullanılması. Misal: *yaḥşı ger bolmasa, yaman hem imes* 'iyi değilse, kötü de değil' (SS 23: 66).

23. Gerçek ve mümkün şart (casus realis ve casus potentialis).

a) Şimdiki ve gelecek zamana ait gerçek veya mümkün şartı ifade için şart cümlesinin yüklemi şart kipinin şimdiki zamanında (-sa), geniş zamanın şart kipinde (-r ise), kesin geleceğin şart kipinde (-ḡusı bolsa) veya bildirme kipinde (22 b ile krş.), baş cümlelerin yüklemi de geniş zamanda, kesin gelecekte (-ḡusı dur), gelecek-dilek veya emir kipindedir. Misaller: *çahra açsaṅg yā takallum qılsaṅg, ölgen cān tapar* 'yüzünü açarsan veya konuşursan, ölen can bulur' (FK 65b: 7), *eger delil tiler sin Masihniṅg damına, tabassum içre anıṅg la'l-i cānfezāsına baq* 'İsa nefesine delil istersen, gülümsediği zaman onun hayat verici kırmızı dudaklarına bak!' (L Div. 100: 5-6), *bu nevāhida aṅglasam sizni, qoymaḡum dur tirig birinḡizni* 'bu taraflarda olduğunuzu öğrenirsem, hiç birinizi hayatta bırakmayacağım' (SS 153: 267), *sin barur bolsanḡ, baray* 'sen gidersen, (ben de) gideyim' (Ub. Ü 65a: 1), *siver isenḡ Hudāni, terk eyle cihān u māsivāni* 'Allahı seversen, dünya ve

Allahtan başka her şey ile ilgiyi kes!" (Ub. Ü 68a: 5-6), *bolmağunğ bolsa mining dik rind-i dardāşām*, kit 'benim gibi dertli bir rint olmaya-caksan, git!' (FK 26b: 4).

Konuşan tarafından şartın neticesinin yerine getirilmiş sayıldığını belirtmek için — farsçada olduğu gibi — baş cümlede geniş zaman yerine şuhudi geçmiş kullanılır: *ger hidāyat nūri hādī bolmasa biçārağā, zulmat icre qaldı* 'hidayet ışığı biçareye doğru yolu göstermezse, karanlık içinde kalır' (G Div. 96b: 7).

b) Geçmişe ait gerçek veya mümkün şart, yardımcı cümlede geçmiş zamanların şart kipiyle (-dı ise, -muş bolsa, -ğan bolsa, -p ise), baş cümlede ise bildirme veya emir kipiyle ifade edilir. Misaller: *mini köydürdüñg ise, sin dağı köydünğ* 'beni yaktınsa, sen de yandın' (Küll. 472b: 19), *yaşurun may içmemiş bolsañg, nige bolmuş bu nav' labda guftār özgeçe, baş üzre destār özgeçe* 'gizlice şarap içmemişsen, dudaklarında söz, başında sarık niye başka olmuş?' (Bayk. Div. 138: 2 aş), *tapmağan bolsa labınınğ şarbatıdın çāšnī, pes bu ni cānbahşlıq dur çasma-i hayvān ara* 'dudaklarının şerbetinden çeşni almamışsa, o halde hayat suyunda bu hayat vericilik nedir?' (BV 3a: 8), *sin haram 'azmıga ger bağlap iseñg ihrām, kit* 'sen Kâbe yolculuğuna ihram giymişsen, git!' (FK 26b: 3).

24. Gerçeksiz şart (casus irrealis).

a) Şimdiki veya gelecek zamana ait gerçeksiz şartı ifade etmek için, yardımcı cümlede şart kipinin şimdiki (-sa) veya geçmiş zamanı (-sa idi), baş cümlede ise şimdiki zaman, gelecek-dilek kipi (-ğay), bunun geçmiş zamanı (-ğay idi), geniş zamanın geçmişi (-r idi), hattâ bazen şuhudi geçmiş kullanılır. Misaller: *bar iken dur mining qaşında zebūn, 'arz-i mūsīqī itse Eflātūn* 'Eflātun çalgı çalsa, yanımda zayıf olurdu' (SS 17b: 113), *eger yüz minğ yıl 'umr tapıp yüz minğ til bile şükgüzārliq qilsam, anuñg in'āminuñg yüz minğidin birige edā-yi şükr qıla almağay min* 'yüz bin yıl yaşayıp yüz bin dille şükretsem, onun yaptığı iyiliklerin yüz binde birine şükürümü yerine getiremem' (Bayk. Ris. 3a: 1-2), *ni bolğay, rahm itip hemhānalıq qilsañg mening bile* 'merhamet edip benimle arkadaşlık etsen, ne olur? (Ub. T 35a: 1), *āyā ni boldı, lutf qılıp eylesenğ vefā* 'lütfe dip vefalı olsan, acaba ne olurdu? (Ub. T 25b: 5), *ni boldı, qilsañg idi terk bivefālignı* 'vefasızlığı bıraksan, ne olur? (Ub. T 31b: 3), *örtengey idi, körmese bir dam* '(onu) bir dakika görmeseydi, yanacaktı' (L GN 89a: 4), *bolsa idi ol şah-i 'ālī-himam, biz dağı ikev bolur irdük bu dam* 'o yüksek himmetli şah aramızda olsaydı, şimdi biz de iki kişi olurduk' (H 57a: 9).

b) Geçmişteki gerçeksiz şart, yardımcı cümlede şart kipinin geçmiş zamanı (-sa idi), baş cümlede ise geniş zamanın geçmişisi (-r idi) veya gelecek-dilek kipinin geçmişisi (-ğay idi) ile ifade olunur. Misaller: *Kâbilni Zünnünniñ oğlu Muqîmdin almasam idi, barıp Mirzânı körmekleri mümkün imes idi* 'Kâbil'i Zunnun'un oğlu Mukim'den almamış olsaydım, gidip Mirza'yı görmeleri mümkün olmayacaktı' (B İlm. 192: 17-18), *bolsa irdi mining çağında bu iş, gençler eylegey idim bahşış* 'bu iş benim zamanımda olmuş olsaydı, hazineler bağışlayacaktım' (SS 201: 81), *eger min atnıñ üstide bolsam idi, gâlib bu idi, kim at bile oq uçqay idim* 'ben atın üstünde olmuş olsaydım, muhakkak ki, atla beraber uçacaktım' (B İlm. 470: 18).

25. Farsçada olduğu gibi, *meger, meger ki* (lât. *nisi*) şart cümlesine menfilik mânasını verir: *Ubaydî dardığa hergiz devâ tapılmay dur, meger ki bolğay anıñ dardığa devâ sindin* 'Ubeydi'nin derdine asla ilâç bulunmayacak, onun derdine senden ilâç gelmezse' (Ub. Ü 44a: 7). Menfi baş cümleden sonra, yardımcı cümlede yüklem eksikse, *meger* '-dan başka' (arap. *illâ*) ile tercüme edilebilir: *hiç kim mini halâş ite bilmes, meger Hudâ* 'Allahtan başka kimse beni kurtaramaz' (G Div. 99b: 7), *aytmaslar, meger yalğan* 'yalandan başka bir şey söylemezler' (TŞ I 296a: 21).

Müsaade cümlesi

26. Müsaade cümlesi (Konzessivsatz, concessive clause) baş cümlelerin faaliyeti ile bir dereceye kadar zıt bir faaliyet ifade eder. Ancak bu zıtlık, baş cümle faaliyetinin vukua gelmesine mâni değildir, ona âdeta müsaade eder. Adı bundan gelir. Müsaade cümlesi "neye rağmen?" sualine cevap verir.

Müsaade cümleleri, baş cümleye bağlanışları bakımından, şu gruplara ayrılır:

a) *-sa dağı, -sa hem, (e)ger ... -sa hem*. Misaller: *bar ise dağı, yoq vefâ anğa* '(dostum) varsa da, vefası yoktur' (BV 9a: 1), *sökmek bile yād eylesenğ hem, hoş tur* 'beni sövmekle insan da, hoştur' (BŞ II 318: 9), *qatl eger qılsa hem, figandası min* 'öldürse bile, kölesiyim' (SS 183: 326).

b) Bağlayıcılar: *gerçi, egerçi*, baş cümlede çok defa *ammâ, velî, velîkin* bulunur. Yüklem bildirme veya şart kipindedir. Misaller: *könğülde gerçi hacrınğ dağı bar dur, velîkin vaşl umîdi dağı bar dur* 'her

ne kadar gönülde ayrılığının yarası varsa da, kavuşmak ümidi de vardır' (TN 277b: 5), *ey Nevâyî, halq dir: "cân bir veyâ kiç 'ısqdın!" gerçi bu duşvâr irür, likin ol âsân dur maŋga* 'ey Nevai, herkes "can ver, yoksa aşktan vazgeç!" der; bu sonuncu her ne kadar zor ise de, önceki kolaydır bana' (N Div. 7a: 9), *gül qaşınğda hûb imes, gerçi cemâli bar durur* 'gül, her ne kadar güzel ise de, senin yanında güzel değildir' (L Div. 56: 1), *egerçi özge hatunları hem bar idi, velî oğlanlar ve kızlarnıŋ anaları bu ikki irdi* 'gerçi başka karıları da vardı, ancak oğul ve kızlarının anneleri bu ikisi idi' (B 11b: 2), *egerçi 'âmmî irdi, ammâ şî'ri hâlî ez reng u çâşnî imes irdi* 'avamdan olmakla beraber şiiri renk ve zevkten hâli değildi' (Mec. 33b: 3-4). Şu cümlede mümkün şartı (casus potentialis) ifade için şart kipi kullanılmıştır: *ey 'Ubaydî, gam yimes min, ger maŋga yâr olsa dōst, gerçi bolsa 'âlam ahli barçası duşman maŋga* 'ey Ubeydi, yâr bana dost olduktan sonra, bütün dünya halkı düşmanım olsa da, üzülmem' (U. T 25b: 1-2).

c) Bağlayıcılar: *her ni, her ni ki, her ni nav', niçe, niçe kim, her niçe, her çend, her niçe dağı, her niçe kim, her niçük... hem*, baş cümlede bazen *velî* v. b. bulunur. Yükleme bildirme, şart, bazen de dilek kipindedir. Misaller: *her ni ki bdr qısmat-i rüz-i azal, qılmas anı özgeçe sa'y u cadal* 'ezel gününün takdiri ne olursa olsun, çabalama ve uğraşma onu değiştiremez' (H 31b: 6), *niçe cavr u cefâ qılğay sin, ey yâr, bilür sin, kim qulunğ dur min vefādār* 'ne kadar cevr ü cefa etsen de, ey yâr, vefakâr kulun olduğumu bilirsin' (TN 276a: 9), *niçe kim qaşı yalar 'ısqıda tüzlükni körsettim, velî âhir melâmat oqlarığa oq nişân boldum* 'yay kaşlının aşkında ne kadar sadakat gösterdimse de, sonunda azarlama oklarına yine hedef oldum' (BŞ I 237: 7), *libâs her niçe zîbâ dur, kiygeniŋdin kiydürgeniŋ evlâ dur* 'elbise ne kadar süslü olursa olsun, onu giydirmen giymenden iyidir' (Mahb. Üss-i lisan 70), *tabîblar her niçe dârü dermân birdiler, yahşı bolmadı* 'tabipler ne kadar ilâç verdilerse de, iyileşmedi' (B İlm. 503: 18), *her niçe kim cavr u cefâ qıldınğ maŋga bu dünyâda, maşarda lutf u merhâmat Haqdın bolsun saŋga* 'bana bu dünyada her ne kadar cevr ü cefa ettinse de, mahşerde Hak-tan yine lûtf u merhamet olsun, sana' (Atai 267, No. 10, 5-6), *her çend sa'y qıldılar, Astarâbâdnı inisige birmekke rızâ bolmadı* 'her ne kadar uğraşılsa da, Esterabad'ı küçük kardeşine vermeğe razı olmadı' (B 4la: 6).

Bu gruptaki yardımcı cümlelerde, bilhassa mümkün veya gerçeksiz şartı (casus potentialis ve casus irrealis) ifade için, şart kipi de

sık sık kullanılır: *her ni fermān eylesem, cān birle fermānım işit* ‘ne emredersem edeyim, emrimi canla başla dinle!’ (Ub. T 26a: 10), *her ni nav‘ olsa, öter kündüz işi* ‘gündüz işi, nasıl da olsa, geçer’ (FK 56b: 3), *yüzünġge niçe baqsam, toyman* ‘yüzüne ne kadar bakarsam bakayım, yine de doymam’ (LN 154b: 7), *taġnı iritür āhım; aşar qılġusu bir kün, köng-lünġ niçe kim bolsa timür, taş daġı pülād* ‘ahım daġı eritir; bir gün, gönlün her ne kadar demir, taş ve çelikten de olsa, ona tesir edecektir’ (L Div. 32: 8-9), *ışq otı her niçe köydürse, henüz kem dur sanġa* ‘aşk ateşi her ne kadar (beni) yakarsa da, o sana henüz azdır’ (G Div. 99a: 12), *duşman çirigi her niçe köp bolsa irdi, anġa hiç taraddud bolmas irdi* ‘düşman ordusu ne kadar kalabalık olursa olsun, o hiç tereddüt etmezdi’ (Z 44a: 18), *her niçe daġı andaġ bolsa, ... Zafarnāma maşnavisidin ikki üç bayt bitildi* ‘her ne kadar böyle ise de, Zafername mesnevisinden iki üç beyit (buraya) yazıldı’ (Mec. 52b: 4-6), *her niçük şart disenġ hem, qılalı* ‘her ne şart koşsan da, yerine getirelim!’ (Şeyb. Vāmb. 106:19).

d) Bağlayıcılar: *bā-vucūd-i kim, bā-vucūd-i ol ki(m)*. Yüklem bildirme kipindedir. Misaller: *MİR ‘Alī Şir Nevāyiniġ muşannefātı, bā-vucūd-i kim Harīda naşv u nemā tapıp tur, bu til bile dur* ‘Mir Ali Şir Nevai’nin eserleri, Herat’ta yetişmiş olduğu halde, bu dil ile dir’ (B 2b: 4), *bā-vucūd-i ol kim niçe qatla Hāzratdın tayaq yip irdi, anı unutup yana uruş havasını qıldı* ‘bir kaç kere Hazretten (Timur’dan) dayak yemiş olduğu halde, onu unutup yeniden savaş hevesine kapıldı’ (Z 55a: 13), *eger ba‘zı mecālisda söz ölse irken dur, bā-vucūd-i ol ki maclis ahlınıġ köpidin yaġsıraġ bilür irken durlar, ... köp söz aytnas irmişler* ‘bazı toplantılarda bir şeyden bahis açıldığı zaman, toplantıdakilerin çoğundan daha iyi bildikleri halde fazla söz söylemezlermiş’ (Küll. 746a: 10).

Vasıflama cümlesi

27. Vasıflama cümlesi (Attributsatz, attributive clause), baş cümlede zikredilen bir şahsın veya şeyin niteliğini, niceliğini veya iyelik münasebetini ifade eder. Bu üç esas fonksiona göre, vasıflama cümlelerinin, nitelik, nicelik ve iyelik cümlesi olmak üzere, üç altgrubu vardır.

28. Vasıflama cümlelerinin en kalabalık grupunu meydana getiren nitelik cümleleri, şekil itibariyle, ilgileme cümleleri (Relativsatz, relative clause) dir. Bağlayıcı olarak *kim, ki* ilgileme zamiri kullanılır.

a) İlgileme zamiri yardımcı cümlelerin öznesidir: *açıldı niqābı, ki gül yüzide idi* ‘gül yüzündeki peçesi açıldı’ (Z 30b: 1), *bu atlıq ol yigit, ki cihānning şefāsı dur* ‘bu ath cihanın sefası olan gençtir’ (Ok 314a: 3), *bu husn, ki bar sinde, tapılmas parīlarda* ‘bu sendeki güzellik perilerde bulunmaz’ (L Div. 61:7), *ol Hāzrat mutavallid bolğan kiçe āteşkedelerning otı, kim niçe ming yıl öçmegen irdi, öçti* ‘o Hazretin doğduğu gece, ateşgedelerin bir kaç bin yıl sönmemiş olan ateşi söndü’ (N Quatr. 98: 2-3), *andaq çirig, kim yamğur qatarātıdın ve yığaç yaf-rağıdın köprek idiler, mutafarriq bolup qaçtılar* ‘yağmur damlalarından ve ağaç yapraklarından kalabalık bir ordu dağılıp kaçtı’ (Z 25b: 18), *ol şanam, kim su yaqasında parī tig olturur, gāyat nāzüklükindin su bile yutsa bolur* ‘su yakasında peri gibi oturan o sanem, gayet nazik olduğundan su ile beraber yutulabilir’ (Atai 270: 8-9), *hergiz öler mü ol kişi, kim yılda bir kiçe tanğğa diginçe sin kibi bir sīmbar quçar* ‘yılda bir gece sabaha kadar senin gibi bir gümüş göğüslüyü kucaklayan kimse hiç ölür mü?’ (L Div. 37: 1-2), *min, ki ‘umrumdın toyup min, āb-i hayvānnı nitey* ‘ömrüme doymuş olan ben hayat suyunu ne yapayım?’ (Bayk. Div. 237: 8).

Zamana bağlı olmayan bir hususu anlatmak için, yardımcı cümlelerin yüklemi çok defa gelecek-dilek kipindedir: *şāh ol dur, ki almağay ve birgey* ‘şah almayıp verendir’ (Mahb. 85: 16), *bu yol, kim Bandsālār yolu bolğay, toquz yığaç yol dur* ‘Bendsalar yolu olan bu yol dokuz fersahtır’ (B 32a: 6), *bu üç til, ki türki ve fārsi ve hindī bolğay, bu üçevning evlād u etbā’ı arasında şāyi’ boldı* ‘türkçe, farsça ve hintçe olan bu üç dil, bu üç kişinin çocuk ve tâbileri arasında yayıldı’ (Muh. Lûg. 73: 20-21).

Yardımcı cümlelerin yüklemi, mümkün hali (casus potentialis) belirtmek için, şart kipindedir: *kişi, kim ‘ışq içinde bolsa şādiq, mişl dur, kim bolur ma‘şūq-i ‘āşiq* ‘aşkta sadık olan birisi seven sevgili gibidir’ (TN 286b: 8).

ey hitap edatından sonra ilgilenme kelimesi (Beziehungswort) vazifesini görecek 2. şahıs zamiri konmaz: *ey, ki aytur sin: “felek bī-dādıdın körmey sitem”, davr ayağın salmağıl goldın felek devrānıda* ‘ey “feleğin zulmünden haksızlık görmiyeyim” diyen, felek dönerken devir kadehini elden atma!’ (BV 8b: 14).

Baş cümlelerin öznesi, yardımcı cümleden sonra, bir gösterme zami-riyle tekrarlanabilir: *duşman çirigi, kim Taş Arığıda irdi, ol taqı ikki qol bolup onğ qolda İlyās Hoca Hān ve Hamīd Big turdılar* ‘Taş Arığı’n-

da olan düşman ordusu da iki kola ayrılarak sağ kolda İlyas Hoca Han ile Hamîd Bey durdular' (Z 25a: 12-13). Bunun gibi, bazen yardımcı cümlede de, özne vazifesini gören ilgileme zamirinin bir gösterme zamiriyle tekrarlandığı görülür: *bu vilâyetlerini Davlat Hân Tatar Hân Yūsuf Haylğa, kim Lāhor hâkimi ol vaqt ol idi, tapşurdı* 'Devlet Han (babası) Tatar Han bu vilâyetleri o zaman Lâhur hâkimi olan Yusuf Hayl'a teslim etti' (B İlm. 288: 22).

b) İlgileme zamiri yardımcı cümlelerin nesnesidir: *bu bir iş irdi, kim andın burun hiç pādşāh qılmay dur irdi* 'bu, kendisinden önce hiç bir padişahın yapmadığı bir işti' (N Quatr. 88: 9), *ni cefā, kim qılır, manğa qıla dur* 'yaptığı cefayı bana yapar' (Ub. T 28a: 14), *ni sözni, kim oqup, könglige yazıp* 'okuduğu sözü kalbine yazdı' (Küll. 211a: 23). İlgileme zamirinin nesne olduğunu belirtmek için, yardımcı cümlede akkuzativ halinde bir şahıs veya gösterme zamiri de bulunabilir: *min ol quş tur min, kim 'āşıqlar mini havādın tutarlar* 'ben âşıkların havadan tuttıkları bir kuşum' (Ok 317b: 5), *cām kitür, bāda, kim rüh didi anı hakim* 'bardağı, ruhun hakim dediği şarabı getir!' (FK Sak. 216b: 7), *ba'zi hem bolğay, kim alarnı hilya-i zuhd u tāt bile ārāsta qılıp turur* 'zâhitlik ve taat süsleriyle süslediği bazı kimse-ler de var' (Bayk. Ris. 3b: 2-3). Bazen de, yine aynı maksatla, yardımcı cümlede ilgilenme kelimesi (Beziehungswort) veya bir sinonimi tekrarlanır: *Kân Kölniñg qara suyınıñg üstide, kim bu sunı āb-i rahmat hem dirler, bir bāğ salıp tur* 'Kân Gölü'nün, rahmet suyu adını da verdikleri kara suyunun üstünde bir bahçe kurmuştur' (B 46a: 2), *cefālar eylediñg andaq bu hasta cānımğa, ki 'ısq ahlı bu türlüğ cefānı körmey dur* 'bu hasta canıma, âşıkların görmediği cefaları çektirdin' (Ub. T 27a: 5-6).

c) İlgileme zamiri, iyelik vasıflayıcısı (attributum possessivum) olarak kullanıldığı takdirde, eksizidir: *bu küngeçe tārīh-i cāmi'î bitiy dur, kim nısfığa yitip tur* '(Mirhond) bugüne kadar, yarısına geldiği bir umumî tarih yazmıştır' (Mec. 75b: 10), *cavhar-i rühî, kim aşlın bilmedi ahl-i kelām, banda bir söz birle nāgah bildi ağzıñdın sorup* 'kelâmcıların, aslını bilmedikleri ruh cevherini senin ağzından sorar sormaz, anladım' (Atai 267: 19-20), *söz gavharî dur, ki rutbasınıñg şarhıda ahl-i nuṭq 'āciz* 'söz üstatlarının rütbesini açıklamaktan âciz kaldıkları söz, bir cevherdir' (N Quatr. 2: 17). Yine ilgileme zamirinin genitiv vazifesini gördüğünü belirtmek için, yardımcı cümlede ayrıca gösterme zamirinin genitivi de bulunabilir: *söz durri dur, kim anıñg deryāsı köngül*

dur ‘söz, denizi gönül olan bir incidir’ (N Quatr. 2: 5), *Hudāy, ki her şāh-i encumsipāh anıṅ dergehide irür hāk-i rāh* ‘dergâhında her yıldız kadar çok askeri olan şahın (kendisine) yol tozu olduğu Tanrı’ (Bayk. Ris. 1b: 3-4), *biz ba‘zını körüp biz, ki alarnıṅ rūhānīyat şūratları mutacassid u mutamaşsil bolur* ‘biz, ruhanilik suretleri cisimlenen bazı kimseler gördük’ (Küll. 137a: 24).

d) İlgileme zamiri dativ, lokativ veya ablativ fonksiyonunda kullanıldığı takdirde, yardımcı cümlede gösterme zamirinin dativi, lokativi veya ablativi de konur:

Dativ: *ıışq bir ot dur, ki köṅglüm dur anṅa âteşkede* ‘aşk, tapınağı kalbim olan bir ateştir’ (FK 47b: 1), *ol parıvaş, kim bolup min zār u sergerdān anṅa, ıışqıdın ‘ālam maṅga hayrān* ‘inlediğim ve serseri olduğum o peri gibinin aşkıdan dolayı dünya bana şaşakalmıştır’ (GS Nur. 22b: 1).

Lokativ: *Samarqandnıṅ qoyı sarı Kümüşkent kentide, kim mezār-i müteberrik-i ‘Alī Ata qaddasa sirruhu anda turur, tüştiler* ‘Semerkand’ın aşağısında, Ali Ata kaddese sirruh’un mübarek mezarının bulunduğu Gümüşkent şehrine indiler’ (Z 55b: 14). Şu misalde *anda* konmamıştır: *tüştü açqaç hem ol mahallıṅa köz, ki yazıp irdi hālatımdın söz* ‘(kitabı) açınca, gözüm kendi halime ait sözün yazılı olduğu yere ilişti’ (SS 117: 194).

Ablativ: *her pādşāh, kim andın ‘azımraq mümkün bolmaṅay, anıṅ serāparda-i ‘azamat u celālī tigraside kemīne gedā durur* ‘daha büyüğü mümkün olmayan her padişah onun büyüklük ve ululuğunun perdesi etrafında zavallı bir dilencidir’ (Bayk. Ris. 1b: 1-2), *her taqdīr bile İskandar pādşāhī irdi, kim andın burunṅı ve sonṅṅi selātīn bu küngeçe ol qılṅan işni qılmadılar* ‘her halde İskender, kendisinden önce ve sonraki sultanların bugüne kadar onun yaptığı işi yapmadıkları bir padişaktır’ (N Quatr. 64: 18-19).

Bunun gibi, postpozisyonlar da mâna bakımından ait oldukları ilgilime zamirine değil, yardımcı cümledeki gösterme zamirine bağlanır: *şahar, kim tuttılar anıṅ sarı yol, pāytaht irmiş ittifāqī ol* ‘yolunu tuttukları şehir tesadüfen başşehir imiş’ (SS 139: 386).

e) İlgilenme kelimesinin nominativden başka bir çekim halinde bulunması gerektiği takdirde, aşağıdaki değişiklikler olur:

Genitiv: Yardımcı cümle iyelik kelimesine (isim tamlamasının ikinci üyesine) bağlanır: *altınçı maclis Horāsāndın özge memālik fu-zalā u şu‘arāsı zikride, kim bu aşırda hālā bar durlar* ‘altıncı meclis

(= bölüm) Horasan'dan başka memleketlerin bu asırda hâlâ yaşayan bilgin ve şairleri hakkındadır' (Mec. 94b: 1-2). Yardımcı cümle eksiz genitiv ile iyelik kelimesi (belirtisiz isim tamlaması üyeleri) arasına girer: *uşbu may, kim anı ta'rîf ittım, zıkrın eylerde oq özdin kittım* 'tarif ettiğim bu şarabın zikrini ederken kendimden büsbütün geçtim' (FK Sak. 212b: 10), *lik mundaq maraz, ki vâqı' dur, sizge anıng 'ilâcı râcı' dur* 'ancak vâkı olan böyle bir hastalığın tedavisi size düşer' (SS 72: 38), *ni iş, kim çarh iter izhârın anıng, burunraq körgüzür âsârın anıng* 'felek, yaptığı işlerin önce izlerini gösterir' (Küll. 211b: 25).

Dativ: Yardımcı cümle dativ halinde olan ilgilenme kelimesine bağlanır: *Marğınānga, kim şarqı dur, hamîşa mundın yil barur* 'doğudaki Marginan'a buradan daima rüzgâr eser' (B 4b:4). Şu cümlede dativ halinde olan ilgilenme kelimesine ayrıca *anda* 'orada, oraya' ile işaret edilmiştir: *andın qaçıp Ança qal'esige, ki Şahnāmada Safed Diz aytıp turur, anda barıp kirdi* 'oradan kaçarak Şahname'de Safed Diz ('Beyaz Kale') denilen Ança kalesine girdi' (Z 50 b: 1 aş-51a: 1). Eksiz halde olan ilgilenme kelimesinin dativ fonksiyonu, dativ halinde olan bir zamirle belirtilir: *min, ki tüşmiş bu yan güzâr maᅇga, milk-i Horazm irür diyâr maᅇga* 'buraya yolum düşen benim Harezmi ülkesidir diyarım' (SS 172: 2).

Akkuzativ: Yardımcı cümle eksiz akkuzativ halinde olan ilgilenme kelimesine bağlanır: *ikki ısrğa, kim Mahd 'Ulya Olcaytu Türkännıng irdi, Husayn Bigge yiberdi* 'Mehd Ulya Olcaytu'ya ait iki küpeyi Hüseyin Beye gönderdi' (Z 30b: 4 aş), *bu şahınnıng yana bir qızı, kim Şah Bigüm-nıng ikeçisi bolğay, Sultân Abū Sa'îd Mirzâ alıp idi* 'bu şahın, Şah Begüm'ün ablası olan başka bir kızını Sultan Ebü Said Mirza almıştı' (B 11b: 5), *ol hazratqa taqı hıdmatı, kim lâyıq bolğay, qılmadı* 'o hazrete de lâyıq olduğu hizmeti yapmadı' (Z 43b: 10-11). Eksiz akkuzativ halinde olan ilgilenme kelimesi, baş cümlenin yardımcı cümleden sonra devam eden kısmında, bir gösterme zamirinin akkuzativi ile tekrarlanabilir: *avval ol kişiler, kim alardın yaman hareketler vâqı' bolup irdi, alarnı tutqalı fermân boldı* 'önce, kötü hareketlerde bulunmuş olan kimse-lerin yakalanması için emir çıktı' (Z 30b: 3-4).

Lokativ: İlgilenme kelimesi ya lokativ halinde (28 d Lokativ bk.) veya eksiz haldedir. Eksiz ilgilenme kelimesinin lokativ fonksiyonu, yardımcı cümleden sonra, gösterme zamirinin lokativi ile belirtilir: *uşbu cannat, ki eyledim ma'mûr, hem quşur anda, hem quşur ara hür*

‘mamur ettiğim cennette hem köşkler vardır, hem köşlerde huriler’ (SS 10: 51).

Ablativ: Eksiz halde olan ilgilenme kelimesi, yardımcı cümleden sonra, gösterme zamirinin ablativi ile belirtilir: *ikki miñg kişi, kim bar irdi, andın üç yüz kişi alıp... özgelerni uşol yirde turğuzdı* ‘eldeki iki bin kişiden üç yüz kişi ayırarak ... diğerlerini aynı yerde tuttu’ (Z 24a: 2-3), *qayu ‘ilmî, ki yoq andın nihānraq, anıñ qaşıda yoq andın ‘ıyānraq* ‘hangi daha gizlisi olmayan ilim onun nezdinde tamamiyle aşikâr değildir?’ (Küll. 211a: 18).

Postpozisionlarla: *üç qara bahādurnı biş yüz kişi bilen, kim her biri miñg kişidin qaytmas irdi, taş köfrügde duşman muqābalasıda qoydı* ‘üç kara bahadırı, her biri bin kişi önünden dönmeyen beş yüz kişi ile birlikte taş köprüde düşmana karşı bıraktı’ (Z 23a: 16-17). Şu misalden anlaşılacağı gibi, yardımcı cümle doğrudan doğruya ilgilenme kelimesine de bağlanabilir, postpozision ise bir gösterme zamirine bağlanarak baş cümlelerin yardımcı cümleden sonra gelen kısmına alınır: *Hāzrat-i Şāhibqırān ol qıznu şāhzāda-i ercمند Cihāngir Mirzā, kim Hāzrat-i Şāhibqırānnıñ sa‘ādatmand farzandı irdi, anıñ için tiledi* ‘Hazret-i Sahibkiran (=Timur) o kızı mutlu oğlu seçkin şehzade Cihangir Mirza için istedi’ (Z 44a: 4). Mamafih postpozisionun kullanılmadığı da görülür: *qaşı yasındın közüñg her bir hadengî, kim atar, yā nişān eyler bağırnı, yā yürekni, yā mini* ‘gözün, kaşının yayından attığı her bir okla ya bağıra, ya yüreğe veya bana nişan alır’ (Atai).

29. Vasıflama cümlesi bazen baş cümlelerin yüklemine aittir: *beniādamnı cemî‘-i maḥlūqātğa mükerrem qıldı, kim mundın artuq martaba bola almas* ‘(Allah) beniâdemi bütün yaratıklarca sayılır yaptı ki, bundan yüksek mertebe olamaz’ (Bayk. Ris. 2a: 4).

30. Nicelik bildiren vasıflama cümlesi yalnız belgisiz miktarı ifade edebilir. Bağlayıcısı: *niçe* ‘ne kadar -sa’; baş cümlede *ança* ‘o kadar’ gösterme zamiri bulunur. Misal: *hazîn köñglüm ara, niçe oq kim bolsa peydā, ança peykān dur nihān* ‘hüzünlü gönlümde, ne kadar ok görünürse, o kadar temren saklıdır’ (Bayk. Div. 227: 1-2).

31. Baş cümlede bahsedilen bir şeyin iyesini bildiren vasıflama cümlesinin bağlayıcıları: *kim, kim ki, ni kim* (cümlelerin mânasına göre *kim*’in çekimli bir şekli de olabilir). Baş cümlede ekseriyetle gösterme zamirinin genitivi de bulunur. Misaller: *kimünğ siz teg nigāri bolsa, ey yār, raqıblardın anıñ ni qayğusı bar* ‘ey yār, sizin gibi güzel bir

sevgilisi olanın rakîplerden ne kaygısı var?' (LN 148a: 9), *kim ki talab yolida şâdiq kilür, Tiŋgri murādın anı* (= *anıŋ*) *barı birür* 'Tanrı, talep yolunda sadakatla yürüyenin bütün isteğini yerine getirir' (H 10a: 7), *anıŋ, kim bir siver cānānı yoq tur, tanında cānı yoq tur* 'sevgili bir dostu olmayanın vücudunda can yoktur' (LN 144b: 6), *kōŋül cām-i cihānbîn dur, tola qıl şāf may, ki salğay* 'aksin, ni kim bolsa *ahvāl-i cihān anda* 'gönül, âlemi gören bir kadehtir; onu katıksız şarapla doldur ki, içindeki dünyaya ait durumları aksettirsin' (Küll. 473b: 7).
